PROBLEMELE LIMBII LITERARE ÎN CULTURA ITALIANĂ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

NINA FAÇON

PROBLEMELE LIMBII LITERARE ÎN CULTURA ITALIANĂ

INTRODUCERE

Studiile recente de istorie a literaturii şi a limbii literare italiene se ocupă cu o reînnoită atenţie de „chestiunea limbii". Întîlnim, în ele, materiale noi privind contribuţia unui scriitor la discuţiile respective[1]; dar ne atrage atenţia îndeosebi punctul de vedere nou al cercetării şi concluziile care privesc problemele mari ale istoriei culturii italiene. Cercetătorii anteriori ai „chestiunii limbii"[2] au strîns cu atenţie un material bogat şi l-au ordonat în raport cu tezele principale privind folosirea latinei, a toscanei sau a florentinei; dar ei s-au oprit la această operaţie de clasificare a ideilor, fără a căuta legăturile lor cu totalitatea faptelor de cultură contemporane şi fără a urmări variaţiile lor concomitente. Studiile recente de istorie a culturii se orientează în acest sens. Cercetări dintre cele mai însemnate cu privire la gîndirea Renaşterii cuprind, în cadrul problemelor

[1] Cf. Claudio Baglietto, *Il problema della lingua nella storia del pensiero e della cultura del Manzoni, sino al 1836*, în „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa" fascicolo I-II, 1955 (lucrare elaborată în jurul anului 1927 şi publicată după moartea autorului); menţionăm de asemenea, după o indicaţie bibliografică indirectă, lucrările lui B. Reynolds, *The linguistic writings of Al. Manzoni, a textual and chronological reconstruction*, Cambridge, Heffer, 1950, şi S. Gennaro *Manzoni linguista*, Palermo, 1947.

[2] Lucrările de consultaţie uzuală pentru istoricul „chestiunii limbii" sînt: V. Vivaldi, *Storia delle controversie intorno alla nostra lingua*, Catanzaro, 1894—1899; F. D'Ovidiu, *Le correzioni ai „Promessi Sposi" e la questione della lingua*, Napoli, 1895; Thérèse Labande-Jeanroy, *La question de la langue en Italie*, Strasbourg, Istra, 1925, şi *La question de la langue en Italie de Baretti à Manzoni*, Paris Champion, 1925. Nu cunoaştem decît dintr-o indicaţie bibliografică lucrarea mai sumară a lui R.A. Hall jr., *The italian „Questione della lingua", an interpretative*

Scanned with OKEN Scanner

tratate, şi problema limbii[1]; se consideră că, prin rădăcinile ei istorice „adînci şi solide"[2], aceasta se integrează în desfăşurarea generală a culturii italiene şi lămureşte aspectele specifice ale formării şi dezvoltării ideologiei burgheze în Italia[3]. Studiile privind în mod particular „chestiunea limbii" dovedesc la rîndul lor această orientare. Astfel este lucrarea lui B. Tommaso Sozzi asupra discuţiilor lingvistice din secolul al XVI-lea[4], pe care autorul le cercetează în „dimensiunea" sau semnificaţia lor socială[5], pentru a pune în lumină conţinutul de idei foarte bogat al acestui capitol din istoria culturii italiene.

Interesul arătat pentru cercetarea „chestiunii limbii" confirmă adevărul unor teze principale ale lui Antonio Gramsci care, într-o serie de observaţii cu privire la aspecte şi momente din dezvoltarea discuţiilor respective, subliniază cu insistenţă

---

essay, University of North Carolina, Chapel Hill, 1942; după cum nu ştim în ce măsură acelaşi autor depăşeşte limitele metodei pozitiviste în articolul dedicat aceleiaşi probleme: *The significance of the Italian Questione della lingua*, în „Studies in Philology", Chapel Hill, X (1942), p. 1—10. Pentru bibliografia „chestiunii limbii", cf. de asemenea Bruno Migliorini, *La „questione della lingua"*, în *Problemi ed orientamenti critici di lingua e di letteratura italiana*, v. III din *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, şi M. Vitale, *La Questione della lingua*, Palermo, Palumbo, 1960, p. 224—271.

[1] Cf. Hans Baron, *The crisis of the early Italian Renaissance*, Princeton, 1955, şi Paul Oskar Kristeller, *Studies in Renaissance thought and letters*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1956.

[2] M. Vitale, *La Questione della lingua, Introduzione*, Palermo, Palumbo, 1960, p. 9.

[3] Cf. în acest sens Paul Kristeller, *Studies in Renaissance thought and letters*, ed. cit., p. 493, unde se arată că problemele legate de „chestiunea limbii", în speţă de folosirea timp de mai multe secole a latinei ca limbă literară în Italia, trebuie studiate de cercetătorii istoriei limbii în colaborare cu istoricii literari, întrucît ele ilustrează „the link that exists between linguistics and intellectual history". Şi autorul adaugă, pentru a preciza însemnătatea discuţiilor despre limbă în cadrul istoriei generale a culturii italiene: „Cuvîntul şi limba nu sînt simple fenomene fonetice, ci totodată purtătoare de gîndire" (*op. cit.*, p. 493).

[4] B. T. Sozzi, *Aspetti della questione linguistica nel secolo XVI*, Padova, 1955. Un studiu recent, privind întreaga dezvoltare a discuţiilor despre „chestiunea limbii", este *Introducerea*, menţionată, a lui Maurizio Vitale, la culegerea de texte care ilustrează acest istoric (*La Questione della lingua*, a cura di M. Vitale, Palermo, Palumbo, 1960). Autorul îşi duce însă cercetarea numai pînă la anii imediat următori formării statului naţional (1870), indicînd doar în concluzie, fără a le discuta, aspectele noi ale „chestiunii limbii" în condiţiile de azi ale Italiei (p. 222).

[5] Cf. Cesare Segre, *Uno studio sociologico di storia della lingua*, în „Itinerari" 1956, 19, precum şi recenzia lui Riccardo Scrivano în „Rassegna della letteratura italiana", 1/1957.

Scanned with OKEN Scanner

semnificația și locul lor în dezvoltarea ideologiei burgheze în Italia. Ne referim cu aceasta la însemnările grupate laolaltă sub titlul: „Caracterul ne-național-popular al literaturii italiene”[1], care privesc problemele apărute de-a lungul etapelor succesive de formare a ideologiei burgheze în ascensiune; și este vorba mai ales de problema intelectualilor în raporturile lor cu poporul și de problema genurilor literare slab dezvoltate (teatrul, romanul). „Chestiunea limbii” face parte din același „nexus” de probleme, ca una dintre cele mai vechi, prezentă încă din „primele timpuri ale formării unei unități culturale italiene”[2]. Gramsci precizează așadar locul „chestiunii limbii” alături de celelalte probleme care reflectă, în totalitatea lor, procesul lent și laborios de formare a națiunii italiene moderne.

Contribuția principală a lui Gramsci constă în faptul de a fi arătat că există o precisă unitate de semnificație ideologică între aceste probleme; totodată el a indicat prin aceasta atît metoda cea mai adecvată pentru cercetarea lor, cît și modalitatea de a le da rezolvarea necesară în planul politic-social concret[3]. „Chestiunea limbii' apare ca o nesfîrșită și neinteresantă succesiune de discuții dacă este privită izolat; dar ea dobîndește o semnificație ideologică de îndată ce este considerată ca una din cele mai vechi probleme care s-au ivit o dată cu începuturile culturii burgheze în Italia, constituind ca atare o preocupare mereu reluată în etapele următoare de formare și afirmare a acestei culturi: „De fiecare dată cînd apare problema limbii, într-un fel sau în altul, înseamnă că sînt în curs de a se impune, în același timp, o serie de alte probleme: formarea și lărgirea clasei conducătoare, necesitatea de a stabili legături mai strînse și mai sigure între grupurile conducătoare și masa popular-națională...”[4]. Gramsci constată că totalitatea problemelor amintite s-a născut din „compararea condițiilor generale ale Italiei cu condițiile existente în celelalte țări, mai ales în Franța”[5], și observația lui corespunde foarte limpede unora din etapele caracteristice ale

---

[1] A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, Einaudi, 1952, p. 57.

[2] Idem, *ibidem*.

[3] Cf. Cap. VI al prezentei lucrări, care expune contribuția lui Antonio Gramsci la „chestiunea limbii”.

[4] Idem, *ibidem*, p. 201.

[5] Idem, *ibidem*, p. 57.

Scanned with OKEN Scanner

„chestiunii limbii", cînd discuțiile privind „caracterul aulic" al limbii literare italiene au în vedere situația diferită a limbii literare franceze care îndeplinește cu mai mult succes funcția care îi revine. Gramsci observă așadar că discuțiile cu privire la limbă permit să se studieze care au fost în Italia „raporturile dintre intelectuali și poporul-națiune"[1] și indică prin aceasta în mod concret locul și semnificația discuțiilor respective în complexul ideologic al fiecărei epoci; în consecință, „chestiunea limbii" îi apare drept „un aspect al luptei politice" și ca atare ea poate oferi cercetătorului un material interesant[2]. Indicînd, în cîteva observații, liniile principale ale unui asemenea studiu în care „chestiunea limbii" ar fi cercetată ca „un aspect al luptei politice" sau, mai precis, al luptei de clasă, reflectată în ideologie, Gramsci privește tratatul despre limbă al lui Dante, *De vulgari eloquentia*, drept „un act de politică culturală-națională"[3], după cum arată că folosirea latinei de către umaniști permite o caracterizare mai complexă și mai exactă a culturii respective și a Renașterii în general[4]. Integrate în istoria culturii italiene, discuțiile cu privire la limba literară se dovedesc a fi, în fiecare etapă, un indice al nivelului ideologic al epocii respective; dincolo de argumentările de multe ori pedante și scolastice, se regăsesc în ele întotdeauna germenii ideilor noi care se manifestau simultan în alte sectoare ale culturii, sau care, uneori, se afirmau aici pentru prima oară sub pretextul aparent inofensiv al gratuitelor preocupări de limbă.

Vrem să precizăm cu aceasta obiectul cercetării de față care își propune să analizeze conținutul discuțiilor despre limbă în raport cu exigențele de înnoire a culturii italiene în diferitele etape ale dezvoltării ei. Fără a ne propune să facem istoria „chestiunii limbii" în Italia, întrucît aceasta, după cum am văzut, a fost studiată în mod sistematic și exhaustiv, cu răbdare și sîrguință, de cercetătorii amintiți, vom parcurge totuși, la rîndul nostru, etapele succesive ale îndelungatei polemici; și vom urmări, în dezvoltarea ei, formularea succesivă și treptat

---

[1] A. Gramsci, *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Torino Einaudi, 1955, p. 21.
[2] A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, ed. cit., p. 204.
[3] Idem, *ibidem*.
[4] Idem, *ibidem*, p. 205.

Scanned with OKEN Scanner

mai amplă şi mai precisă, a ideii de progres şi, în speţă, a ideii progresului în gîndire şi în limbă. Studiile amintite pînă acum, în măsura în care le cunoaştem şi le-am analizat, nu cuprind un asemenea punct de vedere; noi înşine, adoptîndu-l în cercetarea contribuţiilor lui Muratori şi ale lui Di Breme la „chestiunea limbii"[1], am încercat să punem în lumină semnificaţia ideologică a acestora, şi să arătăm că etapele succesive ale discuţiei respective reflectă procesul de dezvoltare a ideologiei burgheze în Italia.

Reluînd acest punct de vedere în cercetarea de faţă, vom arăta totodată că discuţiile privind „chestiunea limbii" apar, în diferitele ei etape, într-un context diferit. În tratatele aparţinînd secolului al XVI-lea, discuţiile se poartă pe terenul problemelor de „poetică", precizările cu privire la natura limbii literare urmărind să clarifice principiile de estetică contemporane; dar tezele de estetică expuse cu acest prilej reflectă ele însele o anumită etapă în dezvoltarea ideologiei progresiste şi conţin un punct de vedere cu privire la progresul culturii şi al omenirii în general. Discuţiile despre limbă nu apar întotdeauna în cadrul preocupărilor cuprinzătoare ale unui program de cultură şi, de multe ori, ele se desfăşoară sub aspectul unor oţioase şi pedante expuneri privind diferenţele dintre limba poeziei şi a prozei. Vom sublinia aşadar semnificaţia declarat programatică a unor scrieri ca *De vulgari eloquentia* şi *Dialogul limbilor* al lui Speroni, întrucît în ele problema limbii se leagă direct de problemele cele mai urgente ale culturii contemporane respective, dar vom regăsi acelaşi substrat ideologic în scrierile care se referă mai puţin insistent la sarcinile culturale ale momentului şi care, asemenea spre pildă *Prozelor despre limba vulgară* ale lui Bembo, par a se preocupa în primul rînd de exigenţele formale ale poeziei. Distincţia încercată se va dovedi totuşi greu de făcut, ceea ce ne va constrînge să nu fim de acord cu punctul de vedere recent exprimat în legătură cu aceasta[2].

---

[1] Cf. N. Façon, *Concetti progressivi nella „Questione della lingua", Muratori e Salvini*, în *Recueil d'Etudes romanes*, Bucarest, 1959 şi *„Chestiunea limbii" în revista „Il Conciliatore"*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958.

[2] Cf. recenzia lui Riccardo Scrivano, la vol. cit. al lui B. T. Sozzi, în „Rassegna della letteratura italiana", 1/1957 p. 69 şi 74. Cf. de asemenea poziţia lui Benedetto Croce în *Le controversie sulla lingua e il loro significato*: autorul afirmă pe drept cuvînt că tratatele privind „chestiunea limbii" nu discută despre limbă

Scanned with OKEN Scanner

Vom conclude aşadar că discuţiile asupra limbii se leagă de multe ori de problemele de poetică, dar vom arăta că punctul lor de plecare esenţial este de ordin politic; căci exigenţa, spre pildă, a unei limbi a poeziei care să aibă o anumită factură şi compoziţie răspunde unei exigenţe ideologic-politice precise, şi reprezintă poziţia unei anumite clase în orientarea culturii. În sensul acesta, vom încerca să valorificăm discuţiile despre limbă, drept un material bogat pentru cunoaşterea istoriei culturii italiene. Indice al nivelului ideologic al fiecărei epoci, dezvoltarea „chestiunii limbii" însoţeşte şi reflectă procesul de creştere a burgheziei italiene; ca atare, „chestiunea limbii" priveşte limba în lumina acelor aspecte ale ei care participă la ideologia unei anumite perioade. Prin funcţia ei esenţială, aceea de mijloc de comunicare, limba nu face parte din ideologie; dar discuţiile cuprinse în „chestiunea limbii" privesc modul de folosire a limbii în raport cu scopurile diferite ale comunicării dintre oameni, şi ca atare ele ating domeniul ideologiei: polemicile în jurul folosirii latinei ca limbă literară manifestă limpede o anumită poziţie de clasă în raport cu limba. Iată de ce „chestiunea limbii" reflectă, în lumina problemelor aparent oţioase pe care le discută, preocupările de bază ale fiecărei epoci, şi uneori acestea se întîlnesc exprimate aici cu mai multă îndrăzneală decît în alte sectoare ale ideologiei. În cazul lui Alessandro Tassoni, constatăm, spre pildă, proclamarea unor idei cu totul noi în cadrul discuţiei despre limbă, astfel că recunoaştem în tezele lui cu privire la progresul limbii, reflexul nemijlocit al acelei moşteniri ideologice a Renaşterii care ţinea piept reacţiunii iezuite.

Cercetînd în acest fel „chestiunea limbii", credem că vom putea arăta însemnătatea ei, adică locul ce-i revine în

---

din punctul de vedere al lingvisticii şi observă că *De vulgari eloquentia* a fost socotită de Manzoni drept o carte care tratează despre artă şi poezie, nu despre limbă. Croce recunoaşte însă discuţiilor despre limbă doar această legătură cu problemele de estetică, deşi el însuşi este constrîns să facă o excepţie pentru *Dialogul în jurul limbii noastre* al lui Machiavelli: constatînd exigenţa de ordin politic care l-a dictat şi numindu-l un „document al dragostei fierbinţi pentru oraşul natal şi o dreaptă apărare a rolului proeminent pe care ... Florenţa îl avusese în civilizaţia italiană" (*Le controversie sulla lingua e il loro significato*, în *La letteratura italiana per saggi storicamente disposti*, a cura di Mario Sansone, Bari, Laterza, 1957, v. I, p. 295), Croce recunoaşte de fapt semnificaţia lui ideologică-politică şi locul lui în istoria generală a culturii italiene.

Scanned with OKEN Scanner

dezvoltarea ideologiei şi culturii ; se va dovedi aşadar că nici una dintre lungile discuţii care s-au purtat nu a fost şi nu putea să fie oţioasă. În acest sens precis ideologic, socotim că ideile cuprinse în diferitele tratate despre limbă sînt deosebit de preţioase prin problemele de cultură şi implicit de politică pe care le cuprind, şi că ele sînt adevărate „fermenta cognitionis"[1] care ilustrează procesul laborios al afirmării noului. Desfăşurarea este de multe ori lentă şi plicticoasă[2], pentru că modurile de argumentare sînt scolastice iar ideile noi nu se afirmă de la început cu limpezime ; dar în fiecare etapă a „chestiunii", în fiecare tratat şi dialog se întîlnesc, dincolo de formulările pedante, exigenţele clasei în ascensiune privind conţinutul culturii pe care ea şi-o constituia. Această „semnificaţie politică"[3] a discuţiilor despre limbă, ne propunem să o arătăm în cele ce urmează, ca o contribuţie la cunoaşterea dezvoltării culturii burgheze în Italia.

---

[1] Termenul este al lui Croce care, conform punctului de vedere arătat mai sus (cf. nota 2 de la p. 9), consideră că prin discuţiile asupra limbii s-a ajuns treptat la noţiunea de „estetică sau filozofie a limbajului" (B. Croce, *Le controversie sulla lingua* . . . în *op. cit.*, p. 296). Ne permitem să folosim acelaşi termen pentru a susţine că discuţiile respective constituiau un capitol din lupta pentru formarea şi afirmarea ideologiei burgheze în Italia.

[2] cf. Mario Sansone, *Aspetti della questione della lingua in Italia nel secolo XVI*, în „Rassegna della letteratura italiana", 3—4/1955, p. 378.

[3] Cf. Luigi Russo, *Tramonto del letterato*, Bari, Laterza, 1960, p. 76.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL I

DANTE ŞI „CHESTIUNEA LIMBII"

Prima scriere în care se discută despre chestiunea limbii este *Il Convivio*; iar primul tratat consacrat în cea mai mare parte aceleiaşi probleme este *De vulgari eloquentia*. Scrise în primii ani ai secolului al XIV-lea, ele oglindesc procesul de formare a ideologiei postfeudale în Italia şi corespund sarcinilor politice şi culturale care revin în acest moment păturilor orăşeneşti, în speţă clasei conducătoare a Florenţei; în acest sens, operele de limbă ale lui Dante, au putut fi socotite drept „un act de politică cultural-naţională"[1]. În adevăr, problemele discutate în tratatele amintite, şi anume demnitatea „vulgarei" şi meritele ei egale cu ale latinei, precum şi noţiunea de limbă literară, care este identificată cu aceea de limbă aulică şi superdialectală, reprezintă în succesiunea lor problemele cele mai importante la acea dată pentru formarea culturii Florenţei comunale. Aceasta, pe de o parte se opune culturii feudale, şi ca atare combate uzul latinei[2], iar, pe de altă parte, susţine constituirea limbii literare italiene pentru a dispune de mijlocul de expresie adecvat gîndirii noi pe care o promovează. Poziţia

[1] A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, Einaudi, 1952, p. 204. Pentru Dante, exponent al burgheziei comunale, cf. şi indicaţiile (puţine şi vagi) ale lui Bruno Nardi în *Dante e la cultura medievale*, Bari, Laterza, 1949, p. 225–226.

[2] Cf. Bruno Migliorini, *La „questione della lingua"*, în *Questioni e correnti di storia letteraria*, ed. cit., p. 2: „O dată cu afirmarea civilizaţiei comunale limba vulgară italiană se manifestă ca limbă a naţiunii împotriva universalităţii latinei, limbă a întregii creştinătăţi şi a celor două puteri universale, Biserica şi Imperiul".

Scanned with OKEN Scanner

înaintată a lui Dante se afirmă limpede în finalitatea politic-culturală a tezelor pe care le susține; totodată, întregul argumentării folosite în sprijinul acestor teze este la rîndul lui de factură nouă și manifestă conținutul antifeudal al ideologiei pe care se sprijină și pe care o promovează. Precizînd cu acest prilej metoda de cercetare în studiul de față, ne vom referi nu numai la tezele lui Dante cu privire la meritele și drepturile „vulgarei", ci totodată la contextul ideologic în care ele apar formulate; în acest sens se va dovedi că discuțiile asupra limbii au prilejuit afirmarea unor idei progresiste și că ele au fost într-o anumită măsură mediul de gîndire în care s-au formulat, s-au plămădit și s-au impus o serie de idei noi din patrimoniul ideologic al clasei în ascensiune.

În *Convivio*, Dante își propune să popularizeze cunoștințele generației sale despre lume și om; anunțînd tratatele umaniștilor din Quattrocento, scriitorul ne expune în linii mari ideologia unei clase în formație; scrierea lui este manifestul acestei ideologii preumaniste[1], iar problema limbii se impune autorului drept o problemă inițială în cuprinsul sarcinilor ce stau în fața culturii noi. Rezolvarea acestor sarcini implică în prealabil rezolvarea chestiunii limbii. Limba este, pentru Dante, mijlocul de comunicare a ideilor[2], deci cu cît o limbă este folosită de mai mulți oameni, cu atît posibilitatea de difuzare a ideilor este mai largă; pe baza acestui criteriu, Dante susține folosirea limbii „vulgare" în locul latinei, ca un imperativ al timpului său, valabil pentru oricine se preocupă de promovarea ideilor noi. Dante pune chestiunea limbii în acest context, de ordin social-politic, pornind așadar de la scopul pe care și-l propune în *Convivio* și care la rîndul lui oglindește sarcina de cultură a clasei în ascensiune. Important este așadar de precizat acest punct de plecare politic, și nu estetic sau retoric, al discuțiilor despre limbă; el va reapărea cu tot

---

[1] Cf. B. Terracini, *Quia magis videtur inniti grammatice*, în *Mélanges de linguistique et de littératures romanes offerts à Mario Roques*, tome III, Paris, Didier, 1952, p. 216, unde apare indicat acest „preumanism" al lui Dante.

[2] Cf. Dante, *De vulgari eloquentia*, I, 2: „Si etenim perspicaciter considerabimus quid cum loquimur intendamus, patet quod nichil aliud, quam nostre mentis enucleare aliis conceptum" ... (Dacă apoi am voi să cercetăm scopul pe care-l are vorbirea noastră, nu am afla altceva, decît faptul că ea face cunoscute altora ideile minții noastre).

Scanned with OKEN Scanner

atîta preciziune ori de cîte ori se va vorbi despre drepturile şi meritele vulgarei în raport cu latina. În discutarea acestei probleme care nu a fost exclusiv a Italiei, ci a tuturor ţărilor de cultură vesteuropeană[1] în momentul trecerii lor de la orînduirea feudală la primele relaţii capitaliste şi, deci, la formarea limbilor naţionale, se va pleca întotdeauna de la problemele mai largi ale culturii şi ale funcţiilor ce-i revin, pentru a se deduce din acestea necesitatea folosirii vulgarei ca limbă de cultură; ea va fi, deci, limba de comunicare a ideilor noi, adică a acelor idei pe care clasa în ascensiune era interesată să le afirme şi să le difuzeze. Conţinutul ideologic şi însemnătatea însăşi a discuţiilor despre limbă, mai exact urgenţa soluţiilor propuse în cadrul lor, rezultă tocmai din contextul în care ele apar şi din finalitatea practică, programatică a scrierilor în care se cuprind.

Propunîndu-şi, *in Convivio*, să împărtăşească tuturor „pîinea ştiinţei", aşadar să difuzeze în rîndurile unei pături orăşeneşti cît mai largi noţiunile de bază ale ideologiei în curs de formare, Dante porneşte de la o definiţie a omului în care surprindem cu uşurinţă poziţia înaintată a gîndirii noi. Spunînd că „toţi oamenii în mod firesc doresc să ştie", şi că „ştiinţa este cea mai înaltă desăvîrşire a sufletului nostru în care stă fericirea noastră cea mai înaltă"[2], scriitorul constată că o serie de împrejurări îngrădesc sau impiedică înfăptuirea acestei posibilităţi date fiecăruia. El aminteşte, alături de unele condiţii subiective, cauzele de ordin fizic: infirmităţile, ca mutenia şi surzenia, apoi cauzele de ordin moral ca viciul şi răutatea. Se opreşte, în fine, asupra cauzelor externe, obiective care sînt tot atîtea îngrădiri ale liberei afirmări a „demnităţii omului". Este vorba aici, în primul rînd, de condiţii dependente de relaţiile de producţie existente la acea dată, iar soluţiile propuse de Dante presupun indirect schimbarea acestor relaţii.

În adevăr, arătînd că nu toţi oamenii pot să dobîndească ştiinţa necesară pentru desăvîrşirea lor ca oameni, scriitorul spune, că unii sînt impiedicaţi în aceasta de faptul că sînt nevoiţi, să-şi cîştige existenţa, ceea ce face ca ei să nu mai aibă răgazul

---

[1] Cf. B. Migliorini, *op. cit.*, p. 1

[2] *Convivio*, I, 1; citäm după ed. Dante Alighieri, *Le opere minori*, Firenze, Salani, 1930, p. 169

Scanned with OKEN Scanner

necesar studiului, acel „ozio di speculazione”[1] care este necesar însuşirii cunoştinţelor şi cu atît mai mult creaţiei spirituale. Dacă se adaugă la aceasta celălalt impediment arătat de Dante, anume depărtarea multor oameni de centrele de cultură, deci neputinţa lor de a avea contact cu aceasta şi de a şi-o însuşi, rezultă că numai puţini sînt aceia care îşi împlinesc atribuţia ce le revine ca oameni, aceea de a dobîndi ştiinţa, „perfecţiunea supremă a sufletului nostru”, în timp ce sînt nenumăraţi cei care veşnic trăiesc „înfometaţi” de această hrană. Lor li se adresează opera lui Dante, scrisă în vulgară, şi nu în latină precum era uzul între semenii săi. Izvorîtă din dorinţa de a fi de folos celor mulţi cărora viaţa nu le este darnică, lipsită cum este de ştiinţă, Dante oferă acest „banchet” celor uitaţi şi părăsiţi; la baza laudei vulgarei, stă această bucurie, „dolcezza”, de a strînge şi de a oferi celor înfometaţi şi trişti bucuria ştiinţei.

Dante nu justifică folosirea vulgarei numai prin acest argument de ordin politic-social. Problema limbii, anume susţinerea vulgarei şi egalitatea meritelor ei cu acelea ale latinei, apare în contextul arătat al definiţiei omului prin atributul culturii, manifestîndu-se în felul acesta exigenţele unei clase care se afirmă împotriva trecutului pe care vrea să-l învingă. Dar lauda propriu-zisă a vulgarei se face de-a lungul unei argumentări complexe în care se preamăreşte iniţial latina, şi numai ulterior şi în mod secundar se rostesc meritele limbii populare. Întreaga împletire de argumente cu distincţiile ei scolastice şi mai ales cu lauda adresată latinei arată cît de strînsă este încă legătura scriitorului cu trecutul; opţiunea finală pentru vulgară se face însă nu pe baza argumentelor proprii ideologiei scolastice[2] ci a unor argumente deosebite pe care Dante le invocă în cuprinsul laudelor aduse latinei făcîndu-le să triumfe în ultimă instanţă asupra acestor laude şi a argumentelor folosite pentru formularea lor.

---

[1] *Convivio*, I, 1, ed. cit., p. 170

[2] Cf. Bruno Nardi, *Dante e la cultura medievale*, Bari, Laterza, 1949, p. 227: „... el (Dante) argumentează scolastic folosindu-se de cunoscutele procedee logice ... care se obişnuiau atunci. Dar acela care nu se opreşte la acest formalism de suprafaţă şi caută, dimpotrivă, să pătrundă în miezul raţionamentului, descoperă, sub învelişul arid al silogismelor, un sentiment greu înăbuşit şi violent care-l face pe poetul florentin să înalţe un imn frumuseţii vii a limbii vulgare abia născute ...”

Scanned with OKEN Scanner

Primul argument în favoarea vulgarei este de ordin logic : tratatele care alcătuiesc *Banchetul* comentează canzonele puse în fruntea lor ; acestea fiind scrise în vulgară, tratatele trebuie scrise în aceeaşi limbă. Argumentaţia, care porneşte de la poziţia de subordonare a tratatelor, conţine, la un moment dat, lauda latinei, şi scriitorul ar putea fi socotit pe deplin tributar scolasticei, dacă în cuprinsul chiar al acestei laude, el nu ar introduce, simetric, argumentele în favoarea superiorităţii vulgarei. Asistăm la o desfăşurare de argumente pe două planuri, cel teoretic, scolastic, în care se recunoaşte superioritatea latinei, şi cel practic, politic şi cultural, în care, printr-o serie de judecăţi concesive faţă de afirmaţiile cuprinse în planul anterior, se dă totuşi cîştig de cauză vulgarei.

În adevăr, pentru a justifica folosirea vulgarei, Dante subordonează tratatele *Conviviului*, canzonelor cuprinse în aceeaşi operă. Socotind că nu poate folosi latina într-un comentariu, deoarece prin aceasta comentariul ar deveni superior textului comentat, el formulează criteriile superiorităţii latinei faţă de vulgară, dar, în acelaşi timp, aduce fiecăruia din ele un corectiv, şi deschide astfel drum argumentelor în favoarea vulgarei, pe care, în ultimă instanţă, le face să triumfe. Pe plan teoretic, aşadar, sau, mai exact, în modul de gîndire metafizic, latina este apreciată drept superioară vulgarei, fiind socotită perpetuă şi incoruptibilă. Dar în acelaşi timp în care atribuie superioritate acestor însuşiri, şi le opune, ca inferioare, variabilitatea şi coruptibilitatea, considerate drept proprii numai vulgarei, Dante descoperă de fapt natura proprie a limbilor ; căci coruptibilitatea este tocmai caracterul istoric propriu tuturor limbilor, totalitatea variaţiilor lor dependente de timp. Descoperirea acestui adevăr nu apare în cadrul laudei, ci dimpotrivă al consideraţiilor privind inferioritatea vulgarei ; ea există însă, ca idee fecundă, deşi cenzurată, în cuprinsul unor idei acceptate deşi lipsite de temelie şi în curînd expuse a fi dezminţite fără cruţare o dată cu progresul general al culturii.

Argumentul următor privind superioritatea latinei cuprinde, la rîndul lui, o idee rodnică pentru ideologia contrarie. Latina, spune Dante, este superioară vulgarei prin „virtute", aceasta fiind capacitatea unei fiinţe sau a unui lucru de a face ceea ce este propriu funcţiei lor. Dar în cuprinsul acestei definiţii

inv. 182468

Scanned with OKEN Scanner

a „virtuții", Dante formulează o idee deosebit de importantă pentru timpul său : necesitatea metodei în căutarea adevărului. Preocupat de reușita acțiunii, omul Renașterii își va pune întrebarea cu privire la căile de cunoaștere a adevărului și va arăta cît de mult depinde reușita acțiunii, așadar aflarea adevărului, de metoda de gîndire aleasă. În cuprinsul raționamentului prin care se susține superioritatea latinei, Dante introduce, o dată cu definiția „virtuții", ideea importantă și nouă a adecvării metodei la obiect ; el arată astfel care va trebui să fie drumul cercetării omenești pentru găsirea adevărului.

Invocarea „virtuții" servește scriitorului pentru a arăta superioritatea latinei ; căci o limbă este cu atît mai „virtuoasă" cu cît este astfel constituită încît să exprime mai bine gîndirea : „a manifestare lo concetto umano"[1]. În cuprinsul raționamentului care servea cauza ideologiei feudale și ca atare susținea superioritatea latinei, se formula așadar, în același timp, ideea nouă a raportului dintre limbă și gîndire și se aprecia calitatea unei limbi după concordanța mai exactă pe care ea o poate realiza în ce privește transpunerea gîndului în cuvînt.

A treia însușire atribuită latinei, ca semn al superiorității ei față de vulgară, este frumusețea. Dante definește această însușire drept armonie a părților proporționale și introduce prin aceasta, din nou, un punct de vedere rodnic în raționamentul său. Ridicînd armonia la rangul de criteriu al frumosului, el opune latina, vorbire artistică, vulgarei care este vorbire uzuală : „però che lo volgare seguita uso e lo latino arte"[2] ; mai departe Dante opune opera omului, operei naturii, socotind-o pe cea dintîi superioară celeilalte pentru că ea conține contribuția hotărîtoare a omului.

Un nou argument folosit de Dante pentru a justifica uzul vulgarei este acela al raportului care există între slugă și stăpîn. În cuprinsul argumentului, apare din nou problema adecvării metodei la obiect : pentru a-și servi bine stăpînul, sluga trebuie să cunoască natura acestuia și totodată să fie apropiată prietenilor lui. Dacă poetul ar da canzonelor sale din *Convivio* un

[1] *Convivio*, I, 5, ed. cit., p. 181 ; raportul dintre limbă și gîndire apare la Dante și într-un pasaj din *Vita Nuova* (XIII) : „...numele urmează lucrurile numite, astfel precum s-a scris : « Nomina sunt consequentia rerum ». Pentru interpretarea acestor rînduri cf. Bruno Nardi, *op. cit.*, p. 218—225.

[2] *Convivio*, p. 182

comentar în latineşte, ar însemna că latina, în cazul acesta sluga, îşi cunoaşte în adevăr stăpînul, canzonele scrise în vulgară, şi pe prietenii lor, oamenii cei mulţi. Dar lucrul acesta nu se întîmplă, spune Dante, şi prin aceasta dintr-o dată argumentul defavorabil vulgarei se converteşte dialectic într-un argument favorabil ei : latina, străină vulgarei, nu-i cunoaşte prietenii care sînt cei mulţi, pentru că cu aceştia nu are nici o legătură. Recunoscînd că nu este posibil „să cunoşti oamenii" dacă nu ai nici o apropiere cu ei, şi că o asemenea apropiere lipseşte tocmai latinei, în contrast cu vulgara „al quale tutti sono amici", Dante arată opoziţia dintre cele două limbi, declară că un comentar latin nu ar fi fost un „servo conoscente", faţă de canzone, şi deci nu ar fi fost un comentar adecvat lor, un „servo obbediente", şi introduce, în sfîrşit, de-a lungul raţionamentului scolastic complicat, ideea cea mai rodnică şi justificarea esenţială a folosirii vulgarei : comentariul latinesc, spune el, ar fi explicat canzonele numai oamenilor cu carte, „ai litterati", iar aceştia sînt cei mai puţini faţă de cei lipsiţi de carte : „căci dintre aceia care doresc să înţeleagă canzonele, mai mulţi sînt cei fără de carte decît cei cu carte".

Complicata înlănţuire a raţionamentelor mai sus arătate îşi propunea să justifice folosirea vulgarei prin argumentul adecvării mijlocului la obiect sau al concordanţei care trebuie să existe, în speţă, între comentar şi canzone. Concluzia depăşea însă limitele criteriului luat ca punct de plecare şi se oferea ca sprijin nemijlocit argumentului al doilea, prin care Dante îşi justifică opţiunea, şi pe care îl denumeşte „prontezza di liberalità", ceea ce înseamnă, printr-o perifrază interpretativă, „dorinţa fierbinte de a dărui ştiinţa tuturor". De data aceasta, implicaţiile pozitive ale argumentului sînt mai categorice, şi ele nu se îmbină cu nici o laudă a trecutului. Însăşi definiţia „dărniciei" — liberalitate, cum o numeşte scriitorul — porneşte de la un program de politică culturală şi îl presupune ; căci Dante înţelege prin „dărnicie" faptul de a da celor mulţi lucruri folositoare, şi a le da fără ca ele să-ţi fie cerute.

În subordinea definiţiei şi a raţionamentului principal apar însă, şi de data aceasta, noţiuni şi judecăţi mai largi decît sfera problemelor de limbă ; la fel ca în cazul precedent, ele apar drept elemente ale ideologiei noi, a căror afirmare este

Scanned with OKEN Scanner

prilejuită şi devine necesară în cadrul discuţiilor despre limbă, găsindu-şi aplicaţia neîntîrziată şi necenzurată în acest domeniu aparent inofensiv al ideologiei literare. În adevăr, în legătură cu ideea de dărnicie, se schiţează ideea de progres. A fi darnic înseamnă a-i da celuilalt ceea ce îi este util, deoarece faptul însuşi de a da nu ar avea nicio finalitate dacă nu ar implica această schimbare care este echivalentă cu un progres. Dante precizează că orice schimbare a lucrurilor, pentru a merita laudă, trebuie să fie o schimbare în mai bine : „acciocché sia laudabile il mutare delle cose, conviene sempre essere migliore" ; mişcarea aşadar ea însăşi va avea o raţiune numai în măsura în care va însemna o asemenea trecere spre mai bine. Identificînd schimbarea cu progresul, prin intermediul ideii de raţionalitate sau necesitate, Dante pregătea afirmarea ideii progresului în istorie şi cultură. Raţionamentul nu este însă de data aceasta mai puţin important pe linia principală a dezvoltării lui în momentul cînd, în cadrul aceluiaşi argument al „dărniciei", se arată că scriitorul este firesc dator să dăruiască celorlalţi bunul pe care-l produce, fără a cere vreo răsplată în schimb : raţionamentul se converteşte aproape în invectivă atunci cînd Dante acuză pe cei care au făcut din arta lor un bun pus la vînzare, „l'hanno fatta di donna, meretrice". El le refuză acestora numele de scriitori sau artişti, şi îi aseamănă, dimpotrivă, pentru darul lor interesat, pentru negoţul pe care-l fac cu arta, principilor, baronilor şi cavalerilor. Discuţia asupra limbii, în speţă asupra folosirii vulgarei, cuprinde aşadar la un moment dat această luare de poziţie polemică faţă de relaţiile feudale, scriitorii nedemni de menirea lor fiind asemănaţi celor puternici care nu dăruiesc fără a cere ceva în schimb. În cuprinsul operei danteşti, formulările aluzive sînt de multe ori atacuri învăluite împotriva unor stări de fapt pe care scriitorul le vrea înlăturate ; aici, polemica antifeudală se exprimă în cadrul unui raţionament urmărind formularea unei concluzii de interes istoric-literar, dar la aceasta nu se poate ajunge fără concluziile laterale şi parţiale care privesc orînduirea contemporană şi erorile conducătorilor. Concluzia principală a raţionamentului, în această a doua etapă a demonstraţiei : „E'adunque manifesto che'l volgare darà cosa utile, e lo latino non l'averebbe data", apare subordonată concluziilor laterale menţionate, tocmai prin sfera mai redusă a noţiunilor care o

Scanned with OKEN Scanner

compun, iar discuția asupra limbii se dovedește a fi în izvorul ei principal o discuție asupra raporturilor dintre cei mulți și cei puțini.

Ultimul argument în favoarea vulgarei, „firească iubire față de propria limbă", dovedește în sfîrșit în mod deschis izvorul și finalitatea larg politică a discuției. Dante procedează prin etape, indicînd în mod comparativ conținutul progresist al noțiunilor pe care le propune drept elemente ale ideologiei noi. În adevăr, dacă în comparația dintre latină și vulgară, a arătat superioritatea celei dintîi pentru a conclude totuși că cealaltă este mai utilă, în argumentul ultim pentru justificarea propriei opțiuni, de folosire a vulgarei, el socotește dovedită superioritatea vulgarei și își propune să argumenteze superioritatea „limbii proprii" față de celelalte limbi născute din latină; iar argumentarea este, dintr-o dată, lipsită de orice rămășiță de raționament scolastic, afirmîndu-se direct în toată noutatea ei. Scriitorul pornește de la meritele arătate ale vulgarei, așa cum ele apar limpede în scrisul poeților proveņțali, dar nu-i mai este suficientă dovedirea superiorității vulgarei; demonstrația lui depășește concluzia pe care și-a propus-o inițial și care fusese atinsă încă din argumentul al doilea, și folosește pretextul aceleiași inofensive discuții despre limbă pentru a formula concluzii care definesc și valorifică în mod mai direct ideologia clasei în ascensiune. Noțiunea de patrie se definește în acest context pînă la treapta noțiunii superioare ei, a conștiinței naționale. Cei care disprețuiesc limba vulgară a patriei lor pentru a admira pe aceea a țării vecine, în speță limba proveņțală, sînt pentru scriitor „li abbominevoli cattivi d'Italia"; iar invectiva adresată lor în *Convivio* nu cuprinde mai puțin sarcasm decît unele pagini din *Epistolele* adresate acelorași „răi" și trădători „adulteri" ai Italiei.

De-a lungul raționamentului cu numeroase arborescențe — și ultima parte a argumentării, în care poetul arată că „dragostea pentru graiul său propriu" se întemeiază pe „folosul ce-i vine de la acesta, pe studiu și obișnuință", este un exemplu interesant de logică scolastică — se introduc așadar argumente de semnificație ideologică mai largă decît concluzia. Tratatul întîi al *Banchetului* se încheia cu preamărirea vulgarei, „pîine(a) de orz din care se vor sătura mii și mii... ; soare nou care va

Scanned with OKEN Scanner

răsări acolo unde cel trecut va apune, şi va da lumină celor ce sînt cufundaţi în întuneric şi care nu văd pentru că soarele trecut lor nu le dă lumină". Dar această concluzie cuprinde în însăşi formularea ei finală mai mult decît simpli „fermenţi de cunoaştere" ; ea izvorăşte dintr-o cunoaştere gata formată a realităţilor noi şi a relaţiilor sociale pe care ea la implică, cunoaştere ce s-a vădit treptat în cursul argumentării şi care se exprimă în această ultimă formă ca un adevărat „ferment de acţiune", un „program de politică culturală", cum l-a numit Gramsci. Rînd pe rînd s-au introdus în susţinerea meritelor vulgarei, elementele de bază ale ideologiei preumaniste, astfel încît tratatul este nu numai o pledoarie pentru vulgară, dar şi o polemică bine alcătuită contra feudalităţii, şi care totodată cuprinde tezele ideologiei noi : de la critica adusă principilor, baronilor şi cavalerilor care au monopolul culturii şi-l folosesc ca pe un bun aducător de profituri, pînă la ideea filozofică preumanistă cu privire la concordanţa necesară dintre metodă şi obiect. Sînt limpede, în cazul lui Dante, caracterul şi finalitatea politic-culturală ale discuţiei despre limbă ; faptul însuşi că scriitorul face elogiul vulgarei deşi demonstrează superioritatea latinei indică punctul lui de vedere : latina este mai frumoasă, ea se conformează canoanelor artei, şi totuşi scriitorul îi preferă vulgara, limba uzului cotidian. Argumentul estetic cedează în faţa utilităţii : aceea de a-i convinge pe contemporani, respectiv pe intelectualii clasei în ascensiune, să renunţe, în alegerea limbii, la criteriile de judecată estetice care apar drept criterii utile doar clasei adverse, feudalilor.

Tratatul *Despre vorbirea vulgară* este, la rîndul lui, cel puţin în forma incompletă în care ne-a rămas, o operă de finalitate politic-culturală, şi numai în mod secundar un tratat de poetică ; în economia operei definitive, proporţia esteticului ar fi fost poate alta, prevalînd în ea intenţia limitată a tratatelor poetice ; în forma în care s-a păstrat însă, chiar dacă cele două cărţi sînt de proporţii egale, conţinutul celei dintîi se impune în primul rînd atenţiei şi el defineşte opera.

Nu o problemă limitată de estetică, ci o problemă largă de cultură este punctul de plecare al autorului ; căci el îşi propune să trateze despre regulile limbii, pe care vor să le cunoască, alături de bărbaţi, femeile şi copiii. Întreprinde aşadar o operă

Scanned with OKEN Scanner

de utilitate largă, a cărei necesitate dovedea dezvoltarea ideologic înaintată a păturilor diferite ale orăşenilor. Scriitorul circumscrie de la început obiectul tratatului său, limitîndu-l la expunerea privind limba vulgară, şi socoteşte rezolvată discuţia cu privire la latină, limbă a celor învăţaţi şi care se suprapune limbii naturale a fiecăruia, limbii lui materne. El porneşte aşadar de la o treaptă superioară faţă de *Convivio*[1], luînd drept premise concluziile expuse în acesta din urmă, iar argumentaţia lui implică şi de data aceasta o serie de teze cu conţinut de politică şi cultură, faţă de care discuţia limbii este doar un aspect particular, pe care autorul vrea să-l lămurească pentru a defini mai precis conţinutul ideologiei pe care o susţine.

În sensul acesta, tratatul de faţă cuprinde, ca şi *Convivio*, elemente de ideologie preumanistă. Scris în latineşte, deoarece se adresează intelectualilor care continuau să servească trecutul, dar care trebuiau atraşi de partea clasei în ascensiune, el nu se mulţumeşte a fi un tratat de poetică sau retorică, voind să dea contemporanilor în primul rînd elementele ideologiei noi, şi în lumina ei să discute problema limbii. De aceea însăşi justificarea tratării limitate la problemele limbii vulgare are o bază ideologică umanistă. Dante spune, chiar la începutul tratatului (I, 2), că va vorbi numai despre vulgară, deoarece îl interesează nu faptul de cultură — uzul latinei — ci faptul limbii ca atare, mijloc de comunicare a ideilor; iar poziţia nouă a autorului şi interesul ei pentru noi se vădesc în ideea pe care el o formulează cu acest prilej, anume ideea superiorităţii omului faţă de toate celelalte fiinţe, cuprinzînd în acestea, în spiritul teologiei, atît îngerii, cît şi animalele. Dante defineşte pe om prin calitatea pe care el singur o posedă, posibilitatea vorbirii: „nam eorum que sunt omnium soli homini datum est loqui, cum solum sibi necessarium fuerit"; iar aceasta la rîndul ei este definită prin funcţia ei esenţială, aceea de a fi mijloc de comunicare a ideilor: „Si etenim perspicaciter consideramus quid cum loquimur intendamus, patet quod nichil aliud, quam nostre mentis enucleare aliis conceptum". Tratatul despre limba vulgară începe aşadar prin expunerea unor idei de bază ale ideologiei clasei în ascensiune: superioritatea omului se

[1] Pentru această superioritate a tezelor prezentate în *De vulgari eloquentia* faţă de *Convivio*, cf. Bruno Nardi, *op. cit.*, p. 231—233.

Scanned with OKEN Scanner

dovedeşte prin privilegiul limbajului care la rîndul lui dovedeşte privilegiul raţiunii; ca şi Pico della Mirandola, aproape două secole mai tîrziu, Dante îl aşază pe om la mijloc între fiinţele suprarаţionale — îngerii — şi cele instinctuale, animalele, atribuindu-i numai lui privilegiul raţiunii şi al posibilităţii alegerii[1].

În dezvoltarea mai departe a tratatului, ideile noi se îmbină încă de multe ori cu elementele de gîndire metafizică şi teologică; întrepătrunderea celor două poziţii nu micşorează totuşi valoarea ideilor noi care se desprind limpede din întregul de multe ori scolastic al argumentării. Dacă în paragrafele iniţiale ale tratatului am întîlnit o teză de bază a ideologiei umaniste, superioritatea omului faţă de totalitatea fiinţelor existente, dezvoltarea ulterioară a ideilor se leagă mai direct de problema limbii, dar lămureşte de asemenea o serie de probleme esenţiale. Încă o dată am putea fi surprinşi de contextul de idei în care se discută problema particulară a raportului dintre toscană şi celelalte dialecte, dacă nu am şti, de la început, că problema limbii apare întotdeauna ca o ilustrare a ideologiei generale, şi cere a fi rezolvată în lumina acesteia.

Dante reia, în tratatul de faţă, ideea privind dezvoltarea istorică a limbilor. Am întîlnit aceeaşi idee în *Convivio*, unde ea apărea pentru a caracteriza limbile vulgare în raport cu latina; privită, printr-o judecată de valoare, drept coruptibilitate, dezvoltarea era socotită ca un semn al inferiorităţii vulgarei faţă de latină. Cu toate acestea, criteriul de apreciere scolastic era foarte curînd anulat deoarece i se recunoştea vulgarei un merit de mai mare importanţă decît acela al neschimbării, anume utilitatea, ea fiind mijlocul de comunicare largă între oameni. În *De vulgari eloquentia*, ideea schimbării limbilor de-a lungul epocilor devine o idee centrală şi Dante nu îi mai opune noţiunea imutabilităţii latinei; arătînd că vorbirea s-a schimbat de-a lungul timpului, întrucît de la o limbă unică s-a ajuns la diversitatea actuală, scriitorul nu face excepţie nici pentru latină; incoruptibilitatea pe care i-o atribuie în *Convivio* este, în lumina celor arătate în *De vulgari eloquentia*, o însuşire numai a latinei literare, mai precis a latinei limbă a scriitorilor, pe care Dante o numeşte, de altfel, în mai multe rînduri, „grammati-

[1] Cf. *De vulgari eloquentia*, I, 3: „Cum igitur homo, non nature instinctu, sed ratione moveatur ..."

Scanned with OKEN Scanner

ca". În cuprinsul tratatului de faţă, ideea mişcării şi a schimbării dobîndeşte aşadar valoarea unei caracteristici generale şi permanente a existenţei, şi ca atare ea defineşte şi fenomenele de limbă. Expunînd ideea schimbării limbilor, Dante ştie că nu are înaintaşi şi că nici o „autoritate" (I, 9) nu-l poate ajuta în determinarea cauzelor acestui fenomen; în explicaţia pe care o încearcă, el aplică limbii ideea religioasă a coruptibilităţii lucrurilor omeneşti, dar, întrucît nu formulează judecăţi de valoare, constatarea instabilităţii şi variabilităţii a tot ce este omenesc dobîndeşte o semnificaţie nouă prin care se afirmă ideologia antifeudală. Capitolul respectiv din prima carte a tratatului despre *Vorbirea vulgară* (I, 9) constituie prin aceasta o contribuţie la fixarea conţinutului ideologiei noi: omul fiind instabil şi variabil, vorbirea lui, ca şi toate celelalte lucruri omeneşti („sicut alia quae nostra sunt"), se schimbă după loc şi timp, iar schimbarea foarte lentă, şi ca atare imperceptibilă pentru durata relativ scurtă a unei vieţi omeneşti, este în acelaşi timp neîncetată ("nec stare ullo modo potest"). În perspectiva acestei legi generale a schimbării, Dante păstrează doar indirect un element de gîndire religioasă în momentul cînd pare speriat de haosul care se creează în lume o dată cu perpetua ei schimbare, căreia nu-i găseşte altă lege de producere decît aceea a „bunului plac" al oamenilor şi a conformităţii cu locul; dar corectivul acestei situaţii nu lipseşte, şi el este opera omului. Dante opune aşadar variabilităţii neîncetate a limbilor, care ameninţă să desfiinţeze la un moment dat posibilitatea noastră de a-i înţelege pe înaintaşi şi de a păstra moştenirea pe care ne-au lăsat-o, opera omului, în speţă crearea gramaticii[1] care asigură continuitatea înţelesurilor şi posibilitatea comunicării ideilor de la o generaţie la alta. Din nou însă Dante recunoaşte însemnătatea faptului obiectiv al evoluţiei limbilor; căci deşi o socoteşte drept o piedică în continuitatea de gîndire a generaţiilor, şi în acest sens apreciază crearea „gramaticii", totuşi

[1] Cf. *De vulgari eloquentia*, I, 9: „Si ergo per eandem gentem sermo variatur, ut dictum est, successive per tempora, nec stare ullo modo potest, necesse est ut disiunctim abmotimque morantibus varie varietur, ceu varie variantur mores et habitus, qui nec natura nec consortio firmantur, sed humanis beneplacitis localique congruitate nascuntur. Hinc moti sunt inventores gramatice facultatis; que quidem gramatica nichil aliud est quam quedam inalterabilis locutionis idemptitas diversis temporibus atque locis".

Scanned with OKEN Scanner

acestei realități obiective a limbilor în continuă schimbare își consacră în întregime studiul. Ideea schimbării nu mai implică de data aceasta judecata negativă a „coruptibilității", în care se păstra elementul religios al distincției dintre „omenesc" și „divin", dintre „pieritor" și „etern"; ea conține totuși un element negativ, acela al imprevizibilului, așadar al unei schimbări căreia nu-i cunoaștem legea de dezvoltare și care de aceea îi apare scriitorului în contradicție cu interesele culturii, de transmitere și valorificare a ideilor de-a lungul generațiilor. Gramatica are deci menirea de a asigura, dincolo de această schimbare continuă și imprevizibilă a limbilor, un minimum de posibilități de înțelegere de-a lungul generațiilor[1].

În continuarea expunerii, Dante nu se mai oprește asupra variabilității în timp a limbilor, ci examinează numai consecințele transformărilor lor de pînă acum, și-și fixează atenția asupra situației limbii în Italia. Arătînd marea varietate a dialectelor și întrebîndu-se apoi care este cel mai frumos dintre ele, Dante își continuă tratarea despre limba vulgară, fără a preciza încă scopul exact al cercetării lui, pe care de altfel nici la începutul operei nu-l indică decît în mod foarte general spunînd că vrea să trateze despre „vorbirea în vulgară". Ajuns la capătul primei etape a cercetării, prezentarea varietății lingvistice a Italiei, el va preciza totuși în curînd conținutul programatic, politic și cultural al scrierii lui. A spus, chiar în primul paragraf al ei, că studiul limbii vulgare se impune din moment ce aceasta este limba tuturor, a bărbaților ca și a femeilor și a copiilor („cum ad eam non tantum viri, sed etiam mulieres et parvuli nitantur", I, 1); preocuparea normativă a făcut loc însă expunerii istorice și descriptive din care a rezultat tabloul varietății lingvistice a Peninsulei, iar la capătul acestei cercetări, preocuparea politic-culturală revine: nu direct, ci în forma unei preocupări de ordin estetic-poetic, autorul întrebîndu-se, în fața amintitei

[1] Pentru ideea variabilității limbilor la Dante, cf. și Bruno Nardi, *op. cit.*, p. 240—244. Autorul arată că, în *De vulgari eloquentia*, Dante este încă tributar tradiției scolastice și teologiei, întrucît socotește că varietatea și variabilitatea limbilor este un fapt adventice, urmare a îngîmfării oamenilor care au ridicat Turnul lui Babel. În *Paradis* însă, variația și variabilitatea limbilor sînt considerate drept fapte coexistente cu crearea omului (cf. *Paradis*, XXVI, vv. 137—138, unde se arată variabilitatea tuturor faptelor și atributelor omenești: „chè l'uso de'mortali è come fronda/in ramo, che sen va, ed altra viene).

Scanned with OKEN Scanner

varietăți a graiurilor italiene, care este „cel mai frumos și mai ilustru" dintre ele (I, 11). Dar după ce se oprește asupra fiecăruia fără a reuși să găsească pe cel căutat, renunță la criteriul ales, care era un criteriu poetic complex, al armoniei sau frumuseții sunetelor și al nobleței cuvintelor folosite în poezie (cf. I, 12), pentru a adopta criteriul utilității politice a limbii. El definește așadar limba literară drept „ilustră, cardinală, aulică și curteană", și ca atare consideră că ea nu se va identifica cu nici un dialect, trebuind să fie comună tuturor orașelor Italiei fără a fi proprie niciunuia din ele (I, 16).

Cercetarea scriitorului vădește de aci înainte, în mod limpede, o finalitate politică și culturală. Dacă în expunerea precedentă a apărut ideea nouă și rodnică a variabilității fenomenelor legate de om și societate, deci inclusiv ideea variabilității limbilor de-a lungul timpului, acum ideologia preumanistă se afirmă în referirea la situația particulară a statelor italiene și, în speță, la lipsa unității politice a Peninsulei. Cele patru atribute ale limbii literare, mai sus arătate, definesc la rîndul lor funcția politică a limbii mai mult decît funcția ei estetic-expresivă; nu criteriul frumuseții, ci acela al politicii și culturii orientează întreaga cercetare și îi impune scriitorului formula limbii literare superdialectale. În atributul de „ilustru", Dante implică un criteriu politic; frumusețea limbii trebuie să fie doar un mijloc pentru a o impune celorlalți și pentru a o face răspînditoare de lumină, „illuminans", așa încît cei care o vor folosi să fie mai glorioși decît regii și principii[1]. Exigența de ordin politic este mai vizibilă în al doilea atribut dat limbii literare („cardinale"), acela de a fi modelul căruia orice vorbire să i se conformeze; ea se precizează în atributul al treilea („aulicum nominamus", I, 18) care, orientat spre viitor, exprimă necesitatea unității statale a Peninsulei, condiție favorabilă dezvoltării limbii literare comune; pentru ca ultimul („curiale dicendum") să apară drept corespunzător unei realități deja existente: căci deși unitatea statală a Peninsulei nu este încă înfăptuită și nu există o Curte a întregii Italii, totuși unitatea ei ideologică, înfăptuită prin „lumina rațiunii",

[1] Cf. *De vulgari eloquentia*, I, 17: „Nonne domestici sui, reges, marchiones, comites et magnates quoslibet fama vincunt?"

Scanned with OKEN Scanner

există : „sic membra huius gratioso lumine rationis unita sunt" (I, 18).

Dante socoteşte aşadar că această limbă literară există şi de aceea, în cartea a doua a tratatului, indică regulile genurilor poetice care o folosesc, dîndu-ne, în aceste pagini, o expunere sistematică asupra formelor poeziei lirice italiene. Expunerea istorică şi analiza situaţiei contemporane au urmărit aşadar să justifice studiul limbii vulgare, recunoscînd în ea limba literară comună şi propunînd-o, ca atare, drept limbă naţională.

Se împletesc astfel în tratatul lui Dante problemele la ordinea zilei pentru Florenţa comunală şi pentru situaţia ei faţă de celelalte state ale Toscanei şi ale Peninsulei. Soluţia propusă de poet în chestiunea proprie a limbii literare era abstractă şi ca atare de nerealizat la acea dată, în sensul că Italia nu avea o limbă superdialectală ; iar o asemenea limbă, atunci cînd există, este ea însăşi produsul matur al transformării unui dialect într-o limbă literară care se impune tuturor provinciilor vecine şi mai îndepărtate. Modernitatea doctrinei lui Dante în materie de limbă literară stă în faptul de a fi indicat raportul exact dintre limba literară şi dialect, arătînd că cea dintîi nu este o limbă interdialectală, rezultat al reunirii la un loc a mai multor dialecte, ci un fapt nou faţă de fiecare dialect în parte şi faţă de dialectul însuşi din care ea s-a format şi care a devenit la rîndul lui o limbă literară prin aceea că a fost ridicat în planul expresiei literare, servind ca instrument al artei [1]. Dar această doctrină a limbii literare apare, cum am văzut, în contextul unor probleme şi al unor idei noi ; „chestiunea limbii" se deschide o dată cu tratatul lui Dante şi ea cuprinde, încă din momentul în care se pune, o semnificaţie ideologică completă în sensul că reflectă poziţia autorului faţă de cele mai multe din formele conştiinţei sociale contemporane. Dante „a avut meritul de a concepe unitatea culturală a Italiei" [2] şi a văzut

[1] Pentru contribuţia lui Dante la formarea noţiunii de limbă literară, cf Mario Sansone, *Aspetti della questione della lingua in Italia nel secolo XVI*, în „Rassegna della letteratura italiana", 3—4/1955, p. 361—362.

[2] Bruno Migliorini, *Conversazioni sulla lingua*, Firenze, Le Monnier, 1956, p. 17. Pentru semnificaţia ideologică a tratatului *De vulgari eloquentia* cf. şi Benvenuto Terracini, *„L'aureo Trecento" e lo spirito della lingua italiana*, în „Giornale sto-

Scanned with OKEN Scanner

în limbă mijlocul fiecăruia de a participa la existența comună a poporului său („civicare sub sermone", este, la un moment dat, expresia folosită în *De vulgari eloquentia*, I, 9 : „putant eandem civitatem sub inmutabili semper civicasse sermone"); dar meritul acesta se explică tocmai prin faptul că discuția problemelor de limbă îi este impusă scriitorului de necesitatea obiectivă a momentului istoric. Concluzia și normele prescrise de autor în materie de limbă literară sînt de ordin estetic, însăși definiția pe care o dă limbii literare fiind o definiție de acest fel[1]; dar ea este numai soluția propusă pentru o situație de ordin obiectiv, politic și social, care se impunea atenției tuturor : apariția la Florența a unei clase noi cu o cultură proprie și care avea nevoie de o limbă literară pe care dezvoltarea mai departe a statului s-o impună ca limbă națională. În acest sens, așadar, se poate spune cu dreptate că *De vulgari eloquentia* este un tratat de retorică reprezentînd totodată o concepție estetică[2]; dar formularea însăși a acestei concepții se produce în cadrul unui anumit moment istoric, în raport cu o anumită etapă de dezvoltare a Florenței comunale, și ca atare ea reflectă totalitatea aspectelor ideologice respective.

Interesul tratatelor dantești stă în această strînsă împletire a problemelor, în care politica și cultura, respectiv necesitățile dezvoltării politice și culturale ale păturilor orășenești, sînt punctul de plecare și dau operei caracterul de „program", în timp ce lingvisticul și esteticul reprezintă soluțiile propuse și dau acelorași opere caracterul unor tratate de retorică și de poetică. Determinarea „chestiunii limbii", a izvoarelor și semnificației ei, trebuie să se întemeieze pe cunoașterea complexului de situații în care ea apare și care îi călăuzește discuțiile. Este deci suficient să putem arăta că tratatele lui Dante corespund unei sarcini de frunte a burgheziei comunale la acea dată, pentru a înțelege că ele corespund, în primul rînd, noțiunii de „program" și în mod secundar noțiunii de teorie a artei. Iată de ce analiza contextului și a argumentelor folosite în discuțiile res-

---

rico della letteratura italiana", 1957, fasc. 405, p. 17, unde autorul observă că s-a trecut cu vederea „quanto di aderente alle condizioni del tempo ci conservino alcuni capitoli" (din opera menționată).

[1] Cf. Mario Sansone, *op. cit.*, p. 362.

[2] Cf. Benedetto Croce, *Le controversie sulla lingua e il loro significato*, în *La letteratura italiana*, ed. cit., v. I, p. 294.

Scanned with OKEN Scanner

pective ni se pare deosebit de rodnică pentru cunoaşterea ideologiei unei epoci. În cazul lui Dante, caracterul iniţial al discuţiei se păstrează pînă în conţinutul soluţiilor pe care el le propune, în sensul că noţiunea de „volgare" este definită în primul rînd în valoarea şi funcţia ei politică, în timp ce funcţia ei estetică este doar dedusă, indirect arătată. Conţinutul tratatelor lui Dante confirmă aşadar semnificaţia ideologico-politică a „chestiunii limbii"; dubla pledoarie pentru vulgară se explică prin urgenţa particulară a problemelor în cauză, în sensul că Florenţa comunală trebuie neapărat să-şi constituie cultura în limba poporului, combătînd latina şi înfrîngînd concurenţa dialectelor atît toscane cît şi extratoscane. Acesta este punctul de plecare al Tratatelor şi el explică pentru noi conţinutul lor programatic şi aderenţa lor perfectă la condiţiile contemporane. Iată de ce „chestiunea limbii" se prezintă la Dante în izvoarele şi ţelurile ei autentice, de program politic şi cultural în care se afirmă de pe acum cîteva din tezele ideologiei Renaşterii.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL II

„CHESTIUNEA LIMBII" ÎN CULTURA UMANISTĂ

La o distanță de mai mult de un secol de la tratatele lui Dante, întîlnim, în prima jumătate a Quattrocento-ului, ofensiva reînnoită în favoarea limbii vulgare ; cele două generații de umaniști, a lui Leonardo Bruni și a lui Alberti, prezintă, în pozițiile lor uneori contradictorii, o unitate ideologică foarte clară, întrucît apără și promovează interesele aceleiași clase. Materialul de care dispunem este, de data aceasta, mai elocvent decît cele două tratate ale lui Dante și, mai ales, decît tratatul *Asupra limbii vulgare*. În adevăr, considerăm că semnificația „chestiunii limbii" la o anumită dată se manifesta cu atît mai evident cu cît discuția respectivă apare angajată cu mai multă necesitate în însuși cuprinsul problemelor care o generează, și ca atare se prezintă mai puțin oțioasă decît a putut să fie uneori considerată. În momentul cînd Dante discută despre limbă, la începutul *Banchetului*, el arată că problema pe care o pune este urgentă, întrucît de rezolvarea ei depinde răspîndirea și succesul ideilor pe care le expune și care reprezintă, la rîndul lor, ideologia clasei sale, cuprinzînd ca atare modul ei de gîndire și programul ei de acțiune. În *De vulgari eloquentia*, discuția problemei păstrează acest caracter în prima carte a operei, dar se axează, în cartea a doua, în jurul problemelor de poetică. Aceasta a și îngăduit comentatorilor să interpreteze însăși punerea problemei în acest sens și să vadă în ea o simplă preocupare de estetică, pînă la un punct oțioasă și gratuită, desfăcînd-o astfel de mobilele ei sociale, cuprinse în înseși sarcinile ideologice ale clasei în formație. O situație de acest fel

Scanned with OKEN Scanner

se prezintă mai puțin în secolul al XV-lea, cînd avem de a face, dimpotrivă, aproape exclusiv cu tratate filozofice de caracter larg și care expun întregul ideologiei burgheze în ascensiune, iar în cadrul lor și în strînsă și directă legătură cu sarcinile care decurg pentru această clasă din ideologia pe care ea o promovează, se pune și se discută chestiunea limbii; în fine soluțiile indicate sînt aici în acord cu aceleași sarcini, fiind mijloace pentru înfăptuirea lor integrală.

Nu avem așadar în prima jumătate a secolului al XV-lea nici un tratat special dedicat chestiunii limbii, dar avem o serie de dezbateri ale problemei în cadrul tratatelor umaniste despre om și societate. Situația aceasta nu ni se pare întîmplătoare; începutul secolului reprezintă începutul Renașterii; umaniștii sînt prima generație de intelectuali ai clasei care a dobîndit puterea economică necontestată și care își pregătește statul ei de clasă, „principatul", forma italiană specifică a monarhiei absolute. În lupta ei, această burghezie întîmpină opoziția feudală și pe ea o combate; dar nu este vorba de feudalitatea laică, pe care o găsim în mare parte înfrîntă încă din perioada comunală, ci de feudalitatea clericală, în speță catolicismul și monopolul cultural pe care el îl reprezintă. Ofensiva umaniștilor se va îndrepta împotriva clerului și a culturii clericale, după cum ofensiva politică a orașelor-republici se îndreaptă împotriva expansiunii Statului papal și a obstacolului pe care el îl reprezintă în alcătuirea statului național. Chestiunea limbii se pune în cadrul acestei ofensive antifeudale care este în același timp o ofensivă anticlericală; de aceea ea se pune în cuprinsul tratatelor filozofice, de expunere a ideologiei clasei noi, întrucît limba trebuie să fie, pentru această clasă, o armă eficace de luptă. Aceeași chestiune nu se pune încă izolat, privind numai necesitățile poeziei, deoarece acestea nu prezintă urgență, și ca atare ele nu solicită încă preocuparea oamenilor de cultură. Va trebui să așteptăm a doua jumătate a secolului pentru ca să întîlnim o tratare exclusiv dedicată „chestiunii limbii", anume *Epistola* lui Lorenzo de' Medici și *Comentarul* său la propriile poezii. Dar la acea dată, Florența s-a și constituit ca principat, iar momentul culminant al ofensivei antifeudale a fost depășit; ideologia religioasă a fost înfrîntă și intelectualii burghezi sînt în slujba Medicilor. În acest moment, care va marca un apogeu,

Scanned with OKEN Scanner

rezultat al perioadei de luptă din deceniile anterioare, discuția asupra „chestiunii limbii" se va referi și la implicațiile de poetică ale problemei, deoarece, o dată admisă ideea folosirii vulgarei ca limbă literară, va trebui demonstrată capacitatea ei expresivă artistică. Discuția va continua să fie legată de sarcinile politice și culturale, dar argumentele ei vor fi altele, în raport cu etapa de dezvoltare mai înaintată a clasei care se afirmă și care este direct interesată în promovarea limbii comune.

La începutul secolului al XV-lea, burghezia florentină progresistă își are statul ei de clasă : senioria, formă nouă a orașului-republică, și care corespunde stadiului înaintat al relațiilor de producție precapitaliste. Generația intelectualilor florentini, respectiv a umaniștilor, se găsește în fața sarcinii complexe de a-și impune ideologia politică și etică ; „chestiunea limbii" se integrează în complexul ofensivei pentru rezolvarea acestei sarcini.

Un fapt aparent contradictoriu va lămuri mai bine situația la care ne referim. Am stabilit mai sus o unitate și deci o continuitate de vederi între cele două generații de intelectuali sau, mai exact, de umaniști, generația lui Bruni și aceea a lui Alberti, care aparțin în linii mari primei jumătăți a secolului. Aparent însă, există între ele o contradicție foarte precisă : generația lui Bruni combate folosirea vulgarei, generația lui Alberti combate folosirea latinei ; ambele poziții au însă același scop : promovarea ideologiei antifeudale ; ca atare succesiunea lor este de continuitate iar nu de contradicție. Să precizăm.

Pledoaria lui Dante pentru vulgară nu avusese nici răsunet nici succes ; dimpotrivă, generația imediat următoare, generația lui Petrarca și a lui Boccaccio, disprețuiește vulgara și folosește latina în scrierile ei cele mai importante, în acelea anume care exprimă direct ideile și năzuințele propriei clase, care este burghezia prosperă în ascensiune. Mărturiile sînt numeroase și preumanismul își are în Petrarca un reprezentant de frunte. El însuși își scria toate operele filozofice în limba latină și, într-una din Epistole (*Senili*, Cartea V, ep. 3), arată că vulgara nu este încă adecvata exprimării ideilor înalte. Preferința scriitorului pentru limba latină corespunde însă unei orientări ideologice a clasei sale ; opțiunea pentru această limbă reprezintă

Scanned with OKEN Scanner

opțiunea pentru ideologia antichității, și înseamnă ca atare căutarea unei alianțe în vederea transformării ideologice a propriei epoci. În momentul cînd păturile orășenești înstărite trec la ofensiva ideologică împotriva culturii feudale, ele se adresează exponenților acestei culturi, în primul rînd clerului, în speță intelectualilor Bisericii care erau scolasticii și pe care trebuie să-i combată cu arme egal de eficace, așadar cu opere de gîndire egal de perfecte în înlănțuirea logică a argumentelor. În consecință, ei trebuie să folosească latina, limba folosită de literatura filozofică și oferind, ca atare, mijloace de exprimare a ideilor mai adecvate decît limba „vulgară", lipsită încă de maturitate în acest sens. Perioada de pregătire a umanismului, adică a doua jumătate a secolului al XIV-lea, fusese favorabilă, prin condițiile ei istorice, acestei orientări ideologice care, continuînd să reprezinte interesele păturilor orășenești, se diferențiază însă la un moment dat în măsura în care aceste pături înseși se diferențiază, dată fiind poziția lor deosebită în procesul de producție și interesele lor deosebite între ele.

Dacă, în pledoaria lui pentru „vulgară", Dante exprima ideologia unor pături orășenești omogene și egal antifeudale, nu este mai puțin adevărat că, în aceiași ani, se produceau primele semne de diferențiere în cadrul acelorași pături orășenești. Lupta între guelfii albi și negri reprezenta ciocnirea de interese dintre păturile meseriașilor și ale micilor negustori, pe de o parte, și patronii de manufacturi și bancherii de altă parte. Dacă această diferențiere în structura de clasă a Comunei se reflectă, la epoca lui Dante, în luptele violente care duc la scurta orînduire democratică a Florenței, sub așa-numitele „ordinamenti di giustizia" (1293), ea nu se manifestă încă în ideologie, care, dezvoltîndu-se într-un ritm mai încet, avea ca obiectiv principal lupta împotriva dușmanului comun, feudalitatea.

Dar în momentul cînd diferențierea apare în mod limpede, și, o dată cu victoria guelfilor negri, Comuna devine un stat al păturilor producătoare care prosperă pe baza comerțului și a manufacturii, ideologia nu întîrzie să reflecte această structură nouă a păturilor orășenești. Timp de aproape un secol, Republica florentină își consolidează puterea, asigurînd dominația economică și politică a marii burghezii ale cărei cîștiguri se înte-

Scanned with OKEN Scanner

meiază tot mai limpede pe exploatarea exercitată asupra meseriaşilor mărunţi, în mare parte lipsiţi de bresle şi ca atare supuşi oricăror vexaţiuni. Înfrîngerea Ciompilor (1379) consolidează senioria ca stat al burgheziei bancare şi manufacturiere, fapt care coincide cu anii de pregătire a umanismului. Aceasta înseamnă că ideologia clasei în ascensiune se diferenţiază la rîndul ei şi, în timp ce populaţia de meseriaşi şi sărăcimea lipsită de cultură vor da în mod necesar o literatură scrisă în vulgară, precum este întreaga literatură populară care se continuă din secolul al XIII-lea pînă în Renaştere[1], cercurile de bancheri şi manufacturieri îşi pregătesc la rîndul lor armele ideologice. În momentul acesta însă, li se impune simultan ajutorul culturii antice, aliat ideologic principal, şi, ca mijloc de exprimare adecvat, latina, a cărei întrebuinţare serveşte atît pentru formarea şi formularea noii ideologii, cît şi pentru diferenţierea ideologică a păturii conducătoare faţă de masa populaţiei orăşeneşti.

Deosebirile de la o generaţie la alta sînt în cazul acesta evidente, şi poziţia intelectualilor în chestiunea limbii nu întîrzie să se manifeste în sensul dezvoltării generale a ideologiei. Renaşterea reprezintă, prin cultura ei, rezultatul unei evoluţii de-a lungul căreia procesul de diferenţiere s-a consolidat şi obiectivele luptei ideologice s-au precizat. Florenţa este, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, o republică, stat al burgheziei înstărite care are monopolul producţiei şi orientează politica externă în vederea extinderii operaţiilor ei economice şi a consolidării dominaţiei ei de clasă. În deceniile imediat următoare, orînduirea republicană apare statornicită, în acelaşi sens, ca stat al aceleiaşi burghezii înstărite, care, în acest moment de înfăptuire a scopurilor ei, îşi va apăra cuceririle luînd poziţie împotriva acelor state în care formele republicane sînt înlăturate şi înlocuite de acelea ale principatului. Atitudinea Florenţei faţă de Filippo Maria Visconti, care reprezenta primejdia principatului pe plan extern [2], şi atitudinea guvernării republicane faţă de Cosimo cel bătrîn, care înseamnă aceeaşi primejdie pe

[1] Cf. Domenico Guerri, *La corrente popolare nel Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1931.

[2] Cf. Hans Baron, *The crisis of the early Italian Renaissance*, v. I, ed. cit.; cf. îndeosebi *Prefaţa*, p. VIII.

Scanned with OKEN Scanner

plan intern, dovedesc laolaltă că generația respectivă reprezintă punctul de dezvoltare maximă a ascensiunii burgheziei, dincolo de care avea să înceapă regresul ei. Acceptarea principatului Medicilor reflectă doar transformarea în curs a burgheziei florentine care, lipsită de resursele ei economice în urma deplasării centrelor comerciale din Mediterană spre Atlantic, se vede mărginită la piața restrînsă a orașului-republică și, renunțînd la producția manufacturieră și la comerțul bancar, își investește averile în pămînturi [1], creînd astfel condițiile de restaurare a relațiilor feudale la începutul secolului următor. Aceasta este linia dezvoltării ulterioare a structurii de clasă a statului florentin și ea este doar ultimul fapt al unei evoluții anterioare de la lupta antifeudală unitară a păturilor orășenești, la scindarea treptată a acestei lupte prin diferențierea acelorași pături, pînă la opoziția categorică a intereselor lor în momentul răsturnării Republicii și instaurării principatului mediceu (1530).

Această schiță istorică se verifică în dezvoltarea ideologică a Florenței și, firesc, în discuțiile despre limbă, întrucît problema respectivă interesează toate sectoarele ideologice, de la acela al poeziei la acela al filozofiei, al politicii și al instrucțiunii. Evoluția dialectică pe care o înregistrăm, de la pledoaria în favoarea vulgarei în momentul Dante, la opțiunea pentru latină în momentul Petrarca, la preamărirea ei exclusivă și la disprețul față de vulgară în momentul Niccoli-Filelfo, adică a umanismului doct și lingvistic, pînă la reînnoita apărare a vulgarei și la opțiunea pentru aceasta în momentul simultan celui precedent, al lui Palmieri și Alberti, reprezintă fazele succesive de diferențiere a burgheziei pînă la consolidarea statului florentin ca stat al burgheziei înstărite, proces care se realizează de-a lungul unui secol de lupte interne, în care răscoala Ciompilor este momentul de răscruce și totodată de triumf al marii burghezii. Este interesant de precizat că, în cursul secolului al XVI-lea și mai ales în prima jumătate a lui, diferențierea păturilor orășenești va dobîndi o semnificație mai precisă în raport cu discuțiile despre limbă. O dată asigurată puterea marei burghezii și o dată formulată ideologia ei antifeudală, asistăm, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, la

[1] Cf. A. Gramsci, *Il Risorgimento*, Torino, Einaudi, 1949, p. 9.

Scanned with OKEN Scanner

apologia vulgarei şi la formarea acelui aşa-numit „umanism vulgar" care, de la Alberti la Castiglione, va reprezenta tocmai această cultură. Ea se va diferenția treptat de umanismul latin, pe măsură ce relațiile feudale se refac şi, o dată cu ele, se constituie o nouă ideologie, aceea a culturii de curte, a intelectualilor care se pun în slujba principilor. În perioada războaielor franceze în Italia, discuțiile asupra limbii vor reflecta această restructurare a societății italiene în cadrul micilor monarhii absolutiste care se formează.

Opțiunea lui Petrarca pentru latină se integrează în procesul de transformare analizat mai sus[1]. Generația scriitorului urmăreşte un îndoit obiectiv : ea îşi afirmă cultura laică burgheză împotriva culturii religioase feudale şi, în acelaşi timp, îşi diferențiază cultura de aceea a masei populare, respectiv a meseriaşilor şi micilor negustori. Intelectualul, viitorul umanist, devine un intelectual al marii burghezii şi se diferențiază de predicatorul sfătos, exponent al clerului mic apropiat orăşenilor, sau de poetul popular ; măsura acestei diferențieri se înregistrează în problema limbii, întrucît cultura păturilor bogate se constituie şi se consolidează cu ajutorul culturii antice de la care îşi împrumută argumente şi forme în combaterea culturii feudale. În felul acesta, cultura acestor pături exclude de la lupta ei păturile populare, îşi duce lupta singură, iar alianța ideologică a anticilor îi serveşte spre a-şi consolida dominația exclusivă, atît față de cultura feudală bisericească şi de eventuala ofensivă a feudalității laice, cît şi, mai ales, față de păturile populare pe care le vrea îngrădite şi inofensive, reduse la singura calitate pe care le-o acordă, aceea de a fi forțe de producție dar nu factori de guvernare.

Petrarca scrie în latineşte tratatele filozofice în care opune aristotelismului catolic, gîndirea laică antică, pe care el o cunoaşte din opera lui Platon ; iar cele două generații următoare lui, de la aceea a lui Coluccio Salutati şi a lui Leonardo Bruni la aceea a lui Pico della Mirandola, folosesc aceeaşi limbă pentru

[1] Pentru folosirea latinei şi a vulgarei în operele lui Petrarca şi Boccaccio, cf. Luigi Cellucci, *Il latino di fronte al volgare in Italia nei secoli XIII e XIV*, în „Cultura neolatina", I, 1/1941 ; se aminteşte aci (p. 34) că poetul disprețuia publicul larg, necunoscător al latinei : „fullonum et cauponum et lanistarum... plausum et raucum murmur" (*Familiarium Rerum libri*, XXI, 15).

Scanned with OKEN Scanner

a formula ideologia antifeudală a burgheziei şi a preciza rolul intelectualului în societate. Cele arătate mai sus ne îngăduie aşadar să cuprindem în tratarea privind umanismul şi problemele secolului al XV-lea, atît pledoariile în favoarea latinei cît şi acelea privind vulgara, întrucît ele reprezintă, în momentele succesive ale acestei perioade, procesul de constituire a aceleiaşi ideologii burgheze. Rezultă că raporturile dintre latină şi vulgară trebuie privite dialectic întrucît ele sînt diferite în funcţie de momentul ideologic în care le privim. Pledoariile pentru latină în prima jumătate a secolului al XV-lea reprezintă interesele din acel moment ale ideologiei burgheze, care, pentru a-şi continua opera de consolidare a propriei clase va susţine, în perioada imediat următoare, folosirea vulgarei. Adevărul acestei înţelegeri a chestiunii limbii se verifică prin conţinutul ideilor care apar în cuprinsul discuţiilor respective şi în acest sens socotim că cercetarea de faţă poate fi o contribuţie la cunoaşterea ideologiei burgheze în procesul ei de formare. În adevăr, în măsura în care vom găsi exprimate, în tratatele latine ale umaniştilor, ideile unei clase în ascensiune, vom putea socoti că folosirea însăşi a limbii docte reprezintă o luare de poziţie, o afirmare ideologică a clasei în formare ; în măsura însă în care intelectualii aceleiaşi clase abandonează la un moment dat latina şi pledează pentru vulgară, atitudinea lor reprezintă, pe de o parte, momentul de consolidare ideologică a clasei lor, care nu mai are nevoie de sprijinul antichităţii, pentru că forţele ei proprii sînt suficiente pentru combaterea mai departe a ideologiei feudale, iar, pe de altă parte, ea reprezintă diferenţierea, devenită limpede, dintre intelectualii consecvent înaintaţi ai burgheziei în creştere şi intelectualii care, mai timizi în susţinerea propriei lor clase, continuă să dovedească respect faţă de latină. O dată stabilit însă că atît folosirea latinei cît şi, în generaţia următoare, folosirea vulgarei servesc în moduri diferite interesele culturale egale ale clasei în ascensiune, rămîne de precizat momentul în care această clasă, diferenţiindu-se şi apărînd, în consecinţă, o ideologie la rîndul ei diferenţiată, apărarea latinei înseamnă o poziţie aristocratică faţă de poziţia înaintată a apărătorilor vulgarei.

În lumina celor arătate mai sus, prin care se precizează continuitatea ideologiei antifeudale de la primele semne ale

Scanned with OKEN Scanner

umanismului pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea şi totodată diferenţierea de ordin ideologic din sînul burgheziei, în raport cu consolidarea economică şi politică a unei pături de mari bancheri şi manufacturieri, va trebui să integrăm în „chestiunea limbii", pledoaria pentru latină a umaniştilor care, prin opoziţia ei faţă de latina bisericească, reprezintă aceeaşi ideologie înaintată a clasei în ascensiune, pe care o vom întîlni, în momentul următor, în pledoaria pentru vulgară. „Chestiunea limbii" prin aceasta se dovedeşte a fi strîns legată de toate fazele ideologice ale clasei în ascensiune şi ea marchează succesiva emancipare a acesteia de ideologia feudală. Ne interesează, în fiecare din aceste faze, ideile noi manifestate în legătură cu folosirea limbii, fie ea latina, fie vulgara, şi care sînt, de fiecare dată, tot atîtea argumente noi în favoarea dezvoltării clasei în ascensiune, sau formulări directe ale intereselor pe care ea le promovează.

a) Folosirea latinei în prima fază a umanismului, care coincide cu hegemonia de clasă a unei burghezii încă omogene în ideologia ei, deşi diferenţierea păturilor ei pe plan economic începuse şi era în curs, prilejuieşte o primă afirmare a acestei ideologii prin opoziţia pe care ea o manifesta faţă de ideologia feudală, respectiv faţă de poziţiile clerului înalt. Avem de-a face, aşadar, în momentul acesta cu contrapunerea a două ideologii net opuse : de o parte aceea a bisericii, de altă parte aceea a unei clase noi şi unitare în ideile pe care le promovează. Intelectualii ei folosesc, ca şi intelectualii clasei feudale, limba latină, ori de cîte ori scrierile lor sînt de ordin filozofic, istoric sau politic ; Petrarca scrie în vulgară doar poeziile lui lirice, socotindu-le un jurnal intim lipsit de semnificaţie pentru ceilalţi şi important pentru el numai în măsura în care reflectă frămîntările lui de sentiment ; iar pe acestea, le va relua în tratatele filozofice, spre a le discuta în forma dramatică a dialogului, în lumina înţelesului lor pentru ceilalţi, pentru comunitatea intelectualilor contemporani ; dar va folosi atunci limba latină, ridicînd astfel dintr-odată valoarea problemelor care i se pun, de la sfera particularului la aceea a generalului, de la semnificaţia confesiunii, la aceea a mărturiei de ordin ideologic.

În momentul în care folosesc latina ca limbă a scrierilor filozofice, umaniştii nu discută această preferinţă a lor pentru limba culturii antice, întrucît ea face parte integrantă din

Scanned with OKEN Scanner

tactica de luptă necesară : alianța ideologică cu antichitatea impune folosirea latinei, în măsura în care cultura modernă, fiind încă începătoare, limba ei, respectiv vulgara, nu putea fi altfel ; aşadar alianța ideologică implica o alianță în ordinea limbii, deoarece aceasta fiind socotită drept instrument de comunicare a ideilor, trebuia să posede posibilitățile necesare de adecvare expresivă la ideile care se cereau a fi comunicate.

Asupra unui fapt discută însă umaniştii, şi anume asupra deosebirilor calitative dintre latina lor şi aceea a adversarilor lor ideologici, intelectualii feudalității bisericeşti. Lucrul a fost observat [1] ; constatîndu-l la rîndul nostru, voim să marcăm în mod mai accentuat semnificația lui în cuprinsul ideologiei care se constituie. Este vorba, aşadar, de marcarea opoziției antifeudale în cadrul folosirii latinei ; intelectualii umaniști sînt pe deplin conştienți de sarcinile lor şi, în consecință, îşi formează cunoştințele de latină pe baza lecturii directe a textelor antice ; am spune, în acest sens, că latina lor este a unor autodidacți, deoarece şcolile pe care le-au urmat, şcoli religioase, nu i-au putut învăța decît rudimentele unei latine bisericeşti pe care ei o repudiază de îndată ce, organizîndu-şi procesul de învățămînt în acord cu nevoile imediate ale generației lor, aduc profesori din afară, intelectuali laici sau prelați ortodocşi, aşadar oameni lipsiți, în predarea limbii, de orice alt obiectiv decît acela al curiozității intelectuale şi lipsiți, în primul rînd, de interesul religios, în speță de acela de a apăra doctrina catolică şi limba folosită în formularea dogmelor ei. Este vorba, aşadar, la umaniştii din prima jumătate a secolului, de o latină învățată de la profesori greci şi însuşită în şi mai mare parte prin efortul propriu de cunoaştere a textelor vechi ; este vorba, în consecință, cum spuneam, de latina unor cvasi-autodidacți şi care sînt astfel prin propria lor opțiune, întrucît înțeleg că latina textelor bisericeşti nu poate fi instrumentul adecvat ideilor pe care ei le pun în circulație. Despre această luare de conştiință a semnificației limbii în vehicularea ideilor şi despre folosirea în acest sens a latinei scriitorilor vechi în dauna latinei bisericeşti, avem documente interesante în scrierile umaniştilor. „ Chestiunea limbii" se manifestă în cazul de față prin opoziția dintre cele două latine, aceea a tradițiilor bisericii şi aceea a

[1] Cf. Vittorio Rossi, *Il Quattrocento*, Milano, Vallardi, 1933, p. 87.

Scanned with OKEN Scanner

ideologiei burgheze în formație; iar scriitorii umaniști sînt conștienți de această opoziție și nu șovăie s-o arate limpede și repetat. Argumentele folosite dezvăluie limpede conținutul antifeudal al ideilor pe care ei le pun în circulație [1], deși discuția lor se poartă asupra unor fapte de limbă și aparent se limitează la aceasta.

În adevăr, se pornește de la exigența proprietății și elegantei expresiei pentru a se formula, în mod indirect, critica culturii clericale. Se pornește așadar de la exigențele gîndirii noi, raționale, care nu se poate mulțumi cu posibilitățile expresive ale latinei bisericești și de aceea se adresează direct scriitorilor antici. Poziția antifeudală se manifestă, în cadrul limitat al problemei limbii, pe un plan lingvistic-estetic, dar ea are o semnificație ideologică mult mai largă.

Ilustrează în mod precis această situație, unul dintre umaniștii cei mai caracteristici ai acestei perioade, Lorenzo Valla [2], gînditor îndrăzneț în problemele de etică și adversar activ al puterii temporale a papilor. *Disputele dialectice* (1439), care se adresează scolasticilor constituind „cea dintîi bătălie împotriva aristotelismului" [3], formează premisa necesară a tratatului despre *Eleganțele limbii latine*. În *Dispute*, umanistul cenzurează formele greoaie ale logicii scolastice și propune simplificarea lor. În *Eleganțe*, el procedează la o critică egală a scolasticii; legătura necesară care există între limbă și gîndire îi impune să critice latina bisericească după ce criticase ideologia ei. Ridicîndu-se așadar împotriva gramaticilor medievale, el dădea în *Elegantiae latinae linguae* o culegere a celor mai frumoase exemple de limbă extrase din cei doi autori antici pe care îi

[1] Ni se pare în consecință greșită teza lui Paul Kristeller, în *Studies in Renaissance thought and letters*, ed. cit., p. 475, care nu recunoaște nici un substrat politic în opoziția dintre latină și vulgară, în secolul al XV-lea, și consideră, cu ironie, interpretările date în acest sens. „The rise of vernacular against latin", scrie el, „is pictured as a fight of the lay spirit against Church authorithy, of democracy against the forces of feudalism and absolutism, of patriotism against foreign or international influences, or of the openminded plain citizen against the narrow professional interests of Academic cliques. Such statements ... may contain a nucleus of truth yet on the whole they are difficult to reconcile with other or with the historical developement they intend to explain".

[2] Cf. pentru aceasta studiul lui Franco Gaeta, *Lorenzo Valla, filologia e storia*, Napoli, 1955.

[3] Cf. Vittorio Rossi, *op. cit.*, p. 84.

socotea modele stilistice prin excelenţă, anume Quintilian şi Cicero [1]. Nu este vorba însă în polemicele filologice ale lui Lorenzo Valla de o erudiţie gratuită. Opera sa de filozof şi de om politic este caracteristică pentru conţinutul militant înaintat al umanismului la această dată; problemele limbii şi lauda latinei clasice sînt concluzia necesară a ideologiei antifeudale manifestate în operele de gîndire atît ale lui Valla cît şi ale celorlalţi umanişti. Critica latinei clericale exprimă opoziţia faţă de biserică şi ea atrage după sine cu necesitate afirmarea continuităţii latine a civilizaţiei Italiei. Poziţia antifeudală se manifestă în ruptura pe care Valla o stabileşte faţă de tot ceea ce, în cursul ultimelor secole, Italia datora Romei papale; istoria adevărată a Italiei, el o vede în continuarea nemijlocită faţă de Roma imperială. Se afirmă astfel, tangent cu problema limbii, un orgoliu al latinităţii care coincide cu prima afirmare a unei mîndrii naţionale în formaţie. Se aminteşte pe drept cuvînt prefaţa *Eleganţelor*, unde Valla arată că Italia timpului său a păstrat, o dată cu limba latină, şi măreţia civilizaţiei antice; şi chiar dacă nu mai stăpîneşte teritoriile de altădată, ea este încă prezentă pretutindeni unde limba latină continuă să trăiască [2]. În acest moment de formare a ideologiei antifeudale, cînd Biserica se dovedea a fi un obstacol în politica principilor italieni, lauda latinei apărea drept o concluzie firească prin care se marca alianţa cu civilizaţia laică din trecut, faţă de care cultura religioasă feudală fusese un trist regres. Lauda latinei manifesta în mod explicit această alianţă laică necesară clasei în ascensiune şi ea sprijinea, ca atare, procesul de formare a naţiunii, în acest moment de început al ei; după cum, un secol mai tîrziu, cînd cauza vulgarei va fi fost de mult cîştigată, latina avea să fie din nou preamărită în cadrul aceluiaşi proces istoric [3] de constituire a burgheziei şi a naţiunii italiene. Aceeaşi prefaţă a *Elegantelor limbii latine* conţine un apel la intelectualii Italiei cerîndu-le să reînvie latinitatea pentru a restaura gloria Italiei, îndepărtînd pe „barbari"; cultura antică îi apare gînditorului drept un mijloc de a înflăcăra iubirea patriei, „pietas",

[1] Cf. Vittorio Rossi, *op. cit.*, p. 88.

[2] L. Vallae, *Elegantiae*, în Eugenio Garin, *Il Rinascimento italiano*, Milano, 1941, p. 66; cit. şi în V. Cian, *Contro il volgare* în *Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna*, Firenze, Ariani, 1911, p. 293.

[3] Cf. V. Cian, *op. cit.*, p. 294.

Scanned with OKEN Scanner

cum o numeşte Valla, dar ea însăşi trebuie continuată prin acţiunea efectivă de eliberare a ei; apologia latinei este, în opera lui Valla, de fapt o introducere la apologia Italiei şi un punct de plecare pentru exaltarea sentimentului patriotic şi pentru afirmarea unei mîndrii care anunţă ivirea conştiinţei naţionale. Se dovedeşte, şi de data aceasta, semnificaţia preţioasă a discuţiilor despre limbă, întrucît ele ne apar strîns legate de problemele esenţiale ale ideologiei contemporane. „Secularа" chestiune a limbii apare a fi, nu o simplă logomachie [1], ci expresia unei ideologii în formaţie şi ca atare ea oglindeşte procesul de constituire a clasei în ascensiune.

b) Analizînd acum argumentele umaniştilor în favoarea vulgarei, vom constata că ele sînt mai numeroase şi mai puternice decît acelea în favoarea latinei, întrucît se sprijină pe o bază ideologică mai largă, legate fiind de mai multe forme ale conştiinţei sociale, de nevoile atît ale conducerii politice cît şi ale culturii în sectoarele ei diferite. „Chestiunea limbii" ne oferă, în această fază a dezvoltării ei, un conţinut de idei deosebit de semnificativ pentru caracterizarea epocii, dovedind anume că ideologia antifeudală s-a maturizat şi s-a consolidat. Conţinutul bogat şi semnificativ al discuţiilor în acest moment reflectă tocmai importanţa hotărîtoare a fazei de dezvoltare care fusese atinsă: burghezia florentină îşi afirmase ideologia prin opera umaniştilor; ea se emancipase de tutela feudală, îşi dovedise superioritatea faţă de ideologia religioasă şi, în acelaşi timp, dobîndise încredere în propriile ei forţe; ca atare, ea se putea afirma de aci înainte ca o ideologie de sine stătătoare, fără a mai simţi nevoia sprijinului ideologic al antichităţii. Efortul de emancipare se manifestă aşadar de data aceasta în raport cu tutela culturii antice care, dacă se păstra dincolo de funcţia pe care o avusese, ameninţa să devină un scop în sine şi ca atare un obstacol în dezvoltarea mai departe tocmai a acelora pe care îi ajutase să se afirme.

Consolidată prin locul pe care-l ocupă în procesul de producţie şi prin cultura nouă pe care şi-a format-o, burghezia oraşelor-republici, în speţă burghezia florentină, urmăreşte să-şi lărgească baza de clasă, îndreptîndu-şi atenţia asupra tuturor păturilor orăşeneşti, pentru a le subordona propriei ei ideologii

[1] Cf. V. Cian, *op. cit.*, p. 251.

şi a-şi face astfel, din ele, aliate în dezvoltarea mai departe a cuceririlor dobîndite. Problema limbii se impune cu necesitate în acest program ideologic al clasei în ascensiune. Latina clasică a corespuns, în generaţia anterioară, primelor obiective pe care burghezia şi le propunea. Umaniştii, exponenţi ai unei restrînse pături orăşeneşti, reuşiseră să fie, prin cultura lor, egali cu adversarii pe care îi combăteau şi care erau exponenţi ai feudalităţii, oameni de frunte ai bisericii; prin numărul lor restrîns, aceştia erau elita care dăduse strălucire clasei pe care o reprezenta şi-i asigurase prestigiul, garanţie a hegemoniei de aci înainte. Dar o dată aceste obiective atinse, aceeaşi burghezie îşi dă seama că, pentru a păstra ceea ce dobîndise, ea trebuia să deschidă porţile culturii unor pături orăşeneşti mai largi; pledoaria pentru vulgară nu înseamnă o treaptă mai înaintată în dezvoltarea democraţiei florentine; ea dovedeşte, dimpotrivă, că burghezia manufacturieră şi bancară este sigură de rolul conducător pe care l-a dobîndit şi în consecinţă urmăreşte să strîngă în jurul ei şi să facă părtaşe la obiectivele ei, masele orăşeneşti ale căror drepturi le îngrădise de multă vreme şi pe care le exploata; acum ea şi le aliază pe planul culturii, pentru ca, asociindu-le scopurilor ei, să le dea iluzia că acestea sînt şi scopurile majorităţii, dacă nu şi ale satelor, în orice caz ale majorităţii populaţiei orăşeneşti.

Iată de ce în pledoaria pentru vulgară vom întîlni o serie de argumente care definesc aspectele cele mai importante ale ideologiei burgheze în Renaşterea florentină. Recomandările pentru folosirea vulgarei vor invoca un argument principal, dreptul la cultură al tuturor oamenilor, referindu-se în fapt la păturile orăşeneşti şi lărgind astfel, considerabil, în raport cu umanismul, baza de clasă a culturii în ascensiune. Se va cuprinde în acest argument un program de cultură şi totodată de învăţămînt; chestiunea limbii se va afla astfel în centrul uneia din preocupările majore ale clasei în ascensiune. Ea va apărea însă legată, în contextul argumentării generale, de ideea mai largă a progresului culturii, consecinţă sau element necesar al progresului istoric general; admiraţia faţă de antici a cedat locul comparaţiei şi emulaţiei cu exponenţii de frunte ai celor care fuseseră maeştrii generaţiei precedente. Chestiunea limbii nu conţine, însă, la cei dintîi umanişti care pledează pentru

Scanned with OKEN Scanner

vulgară, argumentul politic şi nici cel estetic; L. B. Alberti şi Matteo Palmieri îşi restrîng discuţia la utilitatea de ordin cultural a vulgarei şi arată dreptul ei de a fi socotită egală cu limbile vechi. Generaţia următoare, a lui Cristoforo Landino şi a lui Lorenzo, va invoca argumentul estetic, dar îl va subordona argumentului politic-naţional care va deveni la rîndul lui hotărîtor în scrierile despre limbă din secolul următor; în succesiunea celor trei generaţii de intelectuali florentini, constatăm aşadar o treptată îmbogăţire a argumentării în favoarea vulgarei, cuprinzîndu-se în ea, rînd pe rînd, preocupările centrale care constituiau programul de luptă al clasei în ascensiune. Prezentînd în această lumină conţinutul unor opere de frunte din Quattrocento, încercăm să valorificăm aportul pe care-l reprezintă chestiunea limbii la formarea şi afirmarea ideologiei Renaşterii.

c) Ne oprim, în ordine cronologică, asupra acelor opere care reprezintă, în prima jumătate a secolului al XV-lea, începutul ideologiei Renaşterii şi care cuprind, în preocupările lor, şi problema limbii literare. Se dovedeşte şi în cazul de faţă, legătura dintre istoria limbii literare şi istoria culturii; discuţiile care alcătuiesc „chestiunea limbii" sînt interesante pentru noi tocmai pentru că ele oglindesc necesitatea de a se ţine seama de raportul constant dintre gîndire şi limbă şi de a orienta în sensul acesta dezvoltarea limbii literare în ţara respectivă.

Una din scrierile cele mai interesante care apar în prima jumătate a secolului al XV-lea este opera lui Giovanni Gherardo da Prato, *Il Paradiso degli Alberti*, „important document pentru istoria umanismului florentin cetăţenesc" [1]. Scrisă în anii 1425—1426 sau în orice caz nu mult mai tîrziu [2], ea avea drept scop, după cum spune autorul „să preamărească şi să înnobileze pe cît se poate prea dulcele grai strămoşesc" [3], pe care marii scriitori ai secolului precedent îl şi folosiseră cu cinste în operele lor. Se manifestă în această operă, cu mai multă putere decît pînă atunci, ideea cu privire la funcţia şi menirea limbii

---

[1] Hans Baron, *The crisis of the early Italian Renaissance*, ed. cit., v. I, p. 298

[2] Idem, *ibidem*.

[3] Idem, *ibidem*, p. 300.

Scanned with OKEN Scanner

vulgare[1]; căci, legați de evenimentele contemporane[2] de multe ori prin chiar funcțiile publice pe care le aveau și în consecință preocupați de a expune în scrisul lor totalitatea ideilor noi pe care voiau să le promoveze, umaniștii considerară că numai latina poate exprima noțiunile abstracte ale filozofiei și moralei, conținut principal al scrisului lor; se arăta însă în *Paradiso degli Alberti*, că „graiul florentin este atît de șlefuit și bogat încît se poate expune prin el orice materie abstractă și adîncă, se poate raționa și discuta asupra ei"[3]. Alcătuită sub forma unei convorbiri între umaniști, în cadrul mai larg al preocupărilor acestora cu privire la dezvoltarea statului florentin, opera lui Gherardo da Prato reprezintă un moment istoric însemnat, acela în care Florența apără instituțiile republicane împotriva Milanului, trecut sub stăpînirea lui Filippo Maria Visconti și devenit un principat, stat de tipul monarhiei absolute. Ca atare, apărarea vulgarei, în *Paradisul* lui Gherardo da Prato, oglindește poziția burgheziei florentine atît în ce privește apărarea statului republican cît și în ce privește acțiunea pe care ea o duce pentru constituirea culturii ei de clasă; manifestînd încredere și admirație față de posibilitățile limbii vulgare de exprimare și comunicare a ideilor, Gherardo da Prato manifesta mîndria de intelectual al unei clase noi care trebuia să-și exprime gîndirea și să-și scrie poezia în limba ei proprie.

Importanța operei stă însă în influența pe care ea a exercitat-o asupra umaniștilor îndemnîndu-i să aprecieze la rîndul lor limba vulgară. În a sa *Viață a lui Dante* (1436), Leonardo Bruni admiră opera poetului scrisă în limba vulgară[4] și arată că fiecare limbă își are „perfecțiunea și sunetul și modul ei de vorbire cizelat și științific"[5], punînd așadar pe un plan de egalitate limbile antice consacrate și limbile vulgare. În *Viața*

---

[1] Cit. în V. Cian, *op. cit.*, p. 259.

[2] Cf. Emilio Santini, *La produzione volgare di Leonardo Bruni Aretino e il suo culto per le tre corone fiorentine*, în „Giornale storico della letteratura italiana", vol. LX, fasc. 3 (180), p. 298.

[3] Cit. în V. Cian, *op. cit.*, p. 259.

[4] Cf. Hans Baron, *op. cit.*, v. I, p. 302; cf. și Emilio Santini, *op. cit.*, p. 293—295 și 331; de asemeni V. Rossi. *Il Quattrocento*, Milano, Vallardi, 1933, p. 110.

[5] Leonardo Bruni, *Vita di Dante*, în *Le Vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, raccolte dal prof. Angelo Solerti, Milano, Vallardi, f. a., p. 106.

Scanned with OKEN Scanner

lui Petrarca, Bruni constată superioritatea acestuia în ce privește operele în limba latină, dar îl socotește pe Dante, poet în vulgară, superior „oricărei opere" a urmașului său [1]. Scriitorul umanist nu atribuie așadar un merit particular acelora care preferă să folosească latina; dimpotrivă, deși scrise în vulgară, versurile lui Dante rezultă a fi superioare versurilor latine ale *Africii*. Această poziție a lui Bruni se datorează influenței ce s-a exercitat în rîndul umaniștilor prin opera lui Gherardo da Prato, care poate fi considerată pentru aceasta drept o contribuție de frunte la „umanismul cetățenesc". Poziția lui Bruni, care după ce a fost adversarul vulgarei, sfîrșește prin a face elogiul ei, confirmă cele arătate mai sus cu privire la conținutul și funcția umanismului în prima jumătate a secolului al XV-lea; iar o mărturie dintre cele mai semnificative în acest sens este, de altfel, și lauda pe care Bruni i-o aduce lui Dante în aceeași biografie, atunci cînd vorbește de participarea acestuia la lupta de la Campaldino și laudă virtuțile cetățenești ale celui care „cu vitejie s-a luptat pentru patrie în această bătălie" [2]. Așadar, în măsura în care cunoașterea antichității servește spre a judeca timpurile contemporane, iar cultura latină este criteriul unic în aprecierea oricărui fapt de cultură, umanismul își afirmă funcția militantă pentru care se constituise și ca atare l-am întîlnit la Lorenzo Valla. În măsura însă în care cultura antică devine, la un moment dat, un mijloc de erudiție, creîndu-se condițiile pentru formarea umanismului de curte, caracteristic fazei de maturitate a Renașterii, intelectualii cei mai conștienți renunță la cultul latinei și, asemenea lui Bruni, devin apărătorii vulgarei. *Paradisul* lui Gherardo da Prato a avut rolul de a atrage atenția umaniștilor asupra limbii comune a poporului și aceasta la puțini ani după instaurarea principatului la Milano, așadar în momentul cînd Florența, pentru a-și apăra guvernarea republicană, are nevoie de intelectualii ei pentru a rosti, prin glasul lor, critica tiraniei și pentru a-și afirma, în același timp ideile de libertate. Pentru a deveni intelectuali militanți, umaniștii vor renunța la latină

---

[1] Leonardo Bruni, *La vita di Francesco Petrarca*, în *op. cit.*, p. 293.

[2] *Vita dell'Autore scritta da L. Aretino*, în *La Divina Commedia di Dante, col commento del P. Pompeo Venturi, con postille d'altri e la Vita dell'Autore scritta da L. Aretino*, Parigi, Truchy, 1841, p. IX.

Scanned with OKEN Scanner

şi vor opta pentru vulgară; *Paradisul* lui Gherardo da Prato, care prezintă discuţiile dintre umanişti şi opţiunea finală pentru vulgară, indică deci momentul de răscruce în care cultura florentină, pentru a-şi păstra drumul progresului, a renunţat la cultul antichităţii. Pledoaria pentru vulgară se dovedeşte aşadar a fi o manifestare a fazei de maturitate a ideologiei burgheze care se dezvolta, după cum pledoaria pentru latină fusese, nu efectul „prejudecăţii umaniste" [1], cum o numeşte un cercetător, ci doar forma de manifestare încă timidă a ideologiei antifeudale care, pentru a se afirma, se sprijinea pe exemplul şi modul de gîndire al celor vechi.

În aceeaşi perioadă a umanismului cetăţenesc şi marcînd aceeaşi concordanţă dintre cele două culturi, se înscrie opera lui Matteo Palmieri, *Della vita civile*, scrisă în primii ani de după 1430, probabil în 1432—1436 [2]. Prin faptul însuşi că era scrisă în vulgară, opera lui Palmieri consacra pentru umanişti valoarea de cultură a limbii moderne [3]; ea punea însă în mod explicit problema limbii, cuprinzînd-o ca o problemă cheie, în totalitatea problemelor ce se puneau o dată cu afirmarea, în planul culturii, a clasei în ascensiune.

Scriitorul constată, la începutul cărţii lui, necesitatea de a îndruma pe contemporani lămurindu-le caracterul şi scopul alcătuirilor sociale; tratatul, pe care-şi propune să-l scrie, se declară a fi un tratat de morală întrucît urmăreşte să-i înveţe pe contemporanii „dornici de bine" modul de a trăi „virtuos"; dar regulile vieţii morale se confundă cu acelea ale vieţii sociale iar pe acestea, autorul le extrage din exemplele conţinute în istoria antică. Expunînd principiile de bază ale moralei noi a clasei pe care o reprezenta, scriitorul se sprijinea, în formularea lor, pe conţinutul de idei şi de exemple al culturii latine; dar el se adresa, prin opera sa, nu umaniştilor, intelectuali docţi care găseau ei înşişi în opera anticilor premisele ideologiei pentru care militau, ci intelectualului de rînd şi îndeosebi cetăţeanului florentin, tuturor acelora care erau factori principali în economia statului lor şi pe care îşi propunea să-i educe în raport cu nevoile acestui stat.

[1] Cf. Hans Baron, *op. cit.*, v. II, p. 583, nota 14.

[2] Cf. Vittorio Rossi, *Il Quattrocento*, ed. cit., p. 135 şi H. Baron *op. cit.*, v. II, p. 583, nota 16.

[3] Cf. Vittorio Rossi, *op. cit.*, p. 137.

Scanned with OKEN Scanner

Problema limbii şi pledoaria pentru vulgară apar în acest context de ideologie militantă, căci scriitorul constată că nu s-au scris încă, în epoca sa, tratate care să cuprindă normele conducătoare ale vieţii sociale şi că numărul celor care pot găsi asemenea norme în operele anticilor este redus. Voind să-i formeze pe concetăţenii săi pentru o viaţă socială demnă, el se face aşadar interpretul gînditorilor antici, expunînd într-o formă accesibilă ideile lor despre om şi societate. Acest rol de popularizator se impune pentru că majoritatea lipsită de cultură, căreia i se adresează, nu cunoaşte limba latină; considerînd că mulţi contemporani ai săi, dornici de a trăi virtuos, nu puteau citi operele de îndrumare necesare, pentru că „nu din vina lor" nu cunoşteau limba latină[1], Palmieri constata că lipsesc tratatele morale în limba vulgară şi semnala astfel efectele negative ale admiraţiei exclusive pentru antici. Scriitorul observa că s-au tradus unele tratate morale ale anticilor, dar arăta că traducerile apărute nu sînt bune; şi că puţinele lucrări de acest fel scrise în limba vulgară erau insuficiente faţă de acţiunea educativă care trebuia realizată. Palmieri trecea în revistă, în acest sens, operele în limba vulgară ale unor predecesori de frunte şi punea în lumină insuficienţa lor faţă de sarcinile ce se impuneau scriitorilor în acest moment; el socotea, spre pildă, că opera lui Dante, deşi bogată în idei, nu poate fi de folos întrucît este în primul rînd o operă de poezie şi ca atare ea îşi propune mai mult să dea plăcere celui care o cunoaşte, decît să-i fie de folos; socotea, de asemenea, insuficientă, faţă de scopul arătat, opera lui Petrarca şi respingea în fine pe aceea a lui Boccaccio, socotind că ea cuprinde prea multe descrieri de iubiri „lascive şi corupte". Palmieri îşi propunea aşadar să ofere contemporanilor o operă utilă şi totodată accesibilă lor; el îşi scrie propria sa operă, *Viaţa civilă*, ca un tratat de morală adecvat alcătuirii politice a Florenţei şi în acest sens promovează idealul vieţii active, declarînd că preţuieşte mai mult pe acela care ştie să trăiască cu cinste decît pe acela care se străduieşte doar să adune mai multă ştiinţă de carte. Este interesant de arătat că, în cadrul programului educativ-cetăţenesc cuprins în această scriere, se întîlneşte şi lauda latinei; dar studiul ei este recomandat numai ca un bun mijloc de formare a

[1] Matteo Palmieri, *Libro della vita civile*, in Firenze, 1529, p. 3, cartea I.

Scanned with OKEN Scanner

judecății logice; identificată cu „gramatica", latina apare necesară ca un obiect de studiu cu scop formativ, iar nu ca limbă destinată a fi mijloc de comunicare între scriitor și cei cărora li se adresează. Spirit raționalist, admirator al ideilor clare și al exprimării adecvate a acestora, Palmieri prețuia pe intelectualii timpului său, care reușeau să scrie o latină superioară celei folosite de predecesori : admira pe Leonardo Bruni pentru eleganța stilului său latin și îi opunea scrisul obscur al predecesorilor. Palmieri vorbea în acest sens de progresul prezent, se socotea fericit de a se fi născut în aceste timpuri care, prin cultura lor, „excellenti arti d'ingegno", înfloresc mai mult decît cele din trecut și, în același sens, socotea că latina contemporanilor săi este superioară latinei bisericești folosite de scriitorii anteriori. Dar dacă atribuia studiului latinei un rol educativ, de formare a ideilor clare și a judecății și dacă, în același timp, constata că limba vulgară nu posedă încă mijloacele de exprimare necesare unei gîndiri subtile, considera totuși necesară folosirea ei, deoarece scopul urmărit, răspîndirea ideilor înaintate în păturile largi orășenești, nu putea fi obținut decît pe această cale. Pledoaria pentru vulgară se întemeiază numai pe considerarea acestui scop, deoarece Palmieri ne lasă să înțelegem, la un moment dat, că sacrifică unele idei pe care nu le-ar putea exprima limpede în vulgară și că renunță, pentru a scrie în această limbă, la „subtilitatea cizelată a adevărului absolut".

Contextul în care se pune chestiunea limbii dovedește așadar că preocuparea politic-educativă este superioară preocupărilor de ordin teoretic. Palmieri preferă să se poată adresa tuturor contemporanilor și pentru aceasta se mulțumește să expună cîteva idei simple, suficiente pentru a cuprinde principiile de morală ale clasei în ascensiune, decît să se adreseze unei minorități căreia i-ar împărtăși în latinește o doctrină subtilă, dar față de care nu ar face nicidecum operă de educație cetățenească. Coexistența laudei latinei cu opțiunea practică pentru vulgară reprezintă desigur faza timpurie a culturii burgheze, deși însăși lauda latinei cuprinde un criteriu de apreciere cu totul înaintat, acela al calităților expresive ale unei limbi în raport cu gîndirea pe care reușește să o comunice. Se constată astfel, la Palmieri, cunoașterea raportului necesar dintre limbă

Scanned with OKEN Scanner

şi gîndire, latina fiind socotită superioară vulgarei tocmai pentru că ea realizează mai perfect această corespondenţă, iar latina umaniştilor este socotită, din acelaşi motiv, ca fiind superioară latinei bisericeşti. Pledoaria pentru vulgară se întemeiază aşadar numai pe argumentul de ordin politic, al utilităţii, adică al rolului educativ al scrisului şi respectiv al scrisului filozofic. Socotind că sarcina cea mai urgentă, în acel moment, era aceea a educaţiei cetăţeneşti, Palmieri discuta chestiunea limbii în cadrul problemelor legate de formarea ideologiei antifeudale; „dimensiunea socială" apare în momentul de faţă tot atît de limpede ca şi în tratatul filozofic al lui Dante, întrucît, în ambele cazuri, scriitorii optează pentru vulgară deoarece numai în felul acesta puteau să-şi înfăptuiască pe deplin sarcina care le revenea în cadrul promovării şi consolidării ideologiei în ascensiune.

Al treilea tratat de morală burgheză care apare în aceşti ani, *Della famiglia*, opera lui Alberti, aduce o contribuţie nouă la progresul vulgarei şi totodată îmbogăţeşte discuţia respectivă cu o argumentaţie care este prin ea însăşi un aport de seamă la ideologia Renaşterii.

Tratatul lui Alberti, *Despre familie*, este scris cîţiva ani după acela al lui Palmieri : din 1437 sau 1438 sînt primele trei cărţi, iar din 1441, cartea a patra şi ultima [1]. Opera dovedeşte o gîndire mai precis conturată şi totodată o înţelegere clară a sarcinilor ce revin scriitorului în acel moment istoric. Problema limbii se pune la Alberti, ca şi la Dante şi la Palmieri, în cuprinsul aceloraşi preocupări de îndrumare a culturii în folosul statului. Ea apare în introducerea la cartea a III-a a tratatului , unde autorul expune împrejurările care au determinat sfîrşitul Imperiului roman şi arată că, o dată cu aceasta, a încetat folosirea limbii latine. Important este acest punct de plecare al discuţiei şi anume afirmaţia că latina a încetat de a exista ca limbă a locuitorilor Peninsulei o dată cu ocuparea acesteia de către popoarele străine pe care Alberti le enumeră : „goţi, vandali, longobarzi şi alte neamuri asemenea barbare şi foarte aspre". Indicînd astfel distanţa care separă antichitatea de prezent, autorul arată rolul factorului istoric în transformarea limbilor ; referirea la antici nu urmăreşte un scop apologetic, ei îi serveşte

[1] Cf. V. Rossi, *op. cit.*, p. 141.

Scanned with OKEN Scanner

lui Alberti pentru a da mai multă autoritate îndemnului pe care-l adresează cititorilor, acela de a folosi şi a cultiva limba vulgară. Alberti priveşte antichitatea cu spiritul istoricului adevărat; în consecinţă consideră cultura latină în raport cu funcţia pe care aceasta o îndeplinea. Socotind că ea se adresa unui public destul de larg, Alberti consideră că ea folosea limba cunoscută acestuia: „nici un învăţat nu va nega", spune el, „... că toţi scriitorii antici au scris în aşa fel încît să fie înţeleşi de toţi ai lor" [1]. Cultura antică nu mai este aşadar rezervor de materiale şi procedee pe care modernii să le folosească la rîndul lor; ea oferă modelul unei culturi care se adresează cetăţenilor şi ca atare ea este un îndemn pentru moderni, cărora le arată necesitatea de a-şi forma o cultură egal orientată în scopurile ei cetăţeneşti.

Pornind aşadar de la exemplul anticilor, Alberti arată necesitatea folosirii limbii vulgare, întrucît numai aceasta îngăduie „tuturor cetăţenilor" să înţeleagă operele scriitorilor lor. Referirea repetată la publicul larg căruia scriitorul se adresează şi de care vrea şi trebuie să fie înţeles arată cît de limpede este pentru Alberti menirea scriitorului, aceea de a fi util prin opera lui. Iată de ce el afirmă că merită toată lauda autorul care caută în primul rînd să fie de folos multora decît să placă numai cîtorva, înţelegînd prin aceştia din urmă pe literaţii cunoscători ai latinei, care, observă Alberti, sînt foarte puţini în prezent.

Acestui argument de ordin social-cultural, i se adaugă, la Alberti, argumentul încă neîntîlnit la predecesori, al însuşirilor pentru care limba vulgară poate fi socotită egal de adecvată scrisului, ca şi latina. Alberti arată că se pot exprima, în limba vulgară, toate ideile şi consideră că ea nu este cu nimic mai prejos decît latina atît în frumuseţe cît şi în bogăţie: „Mie mi se pare că pot spune foarte potrivit ceea ce vreau, şi în aşa fel încît să fiu de asemenea înţeles" [2]. Pledoaria sa se încheie cu argumentul, din nou reluat, al funcţiei sociale a scriitorului şi al obligaţiei lui de a fi folositor celorlalţi. Alberti se referă cu ironie la eruditii care în latineşte nu ştiu decît să tacă, iar în vulgară nu ştiu decît să dezaprobe; el îşi îndeamnă contempo-

[1] L. B. Alberti, *I primi tre libri della famiglia*, Firenze, Sansoni, 1911, p. 282.
[2] L. B. Alberti, *op. cit.*, p. 283.

Scanned with OKEN Scanner

ranii să scrie cît mai mult, şi să scrie lucruri folositoare, pentru ca nimeni să nu „putrezească în trîndăvie" sau să-şi arate priceperea numai în a insulta pe cei care nu sînt eruditi. Concluzia lui cuprinde indicaţii pentru acţiunea de cultură ce se impunea generaţiei contemporane şi care trebuia să cuprindă, ca un punct important al programului ei, folosirea şi cultivarea limbii vulgare în vederea perfecţionării ei ca limbă a scriitorilor. Exemplul anticilor este, pentru Alberti, şi de data aceasta la baza îndemnului său; în adevăr, autorul observă că latina a dobîndit autoritate pentru că de ea s-au folosit numeroşi învăţaţi; tot astfel, prevede Alberti, se va dezvolta vulgara pe care, folosind-o, învăţaţii o vor ridica la rangul limbilor antice.

Pledoaria lui Alberti în favoarea vulgarei arată cît se poate de limpede că discuţiile asupra limbii au apărut întotdeauna în cadrul anumitor coordonate social-culturale. Dat fiind conţinutul programatic al tratatului *Despre familie*, acesta trebuia să includă în cuprinsul lui, alături de celelalte probleme legate de educaţia cetăţenilor, şi problema limbii, de a cărei rezolvare depindea însăşi posibilitatea de răspîndire şi de eficacitate a culturii. Alberti vorbea în numele unei clase şi al ideologiei ei; opţiunea pentru vulgară nu era în cazul de faţă efectul vreunei deficienţe de cultură, deoarece Alberti nu putea fi nicidecum suspectat de ignoranţă în materie de antichitate. Pledoaria lui pentru vulgară făcea parte din programul de cultură al clasei pe care o servea prin scrisul său şi aceasta se dovedeşte limpede în momentul cînd tot el organizează concursul de poezie în limba vulgară, cunoscutul „certame coronario" din 1441. Se confirmă cu acest prilej că ne aflăm în faţa unei acţiuni organizate, care, pentru a promova cultura clasei în ascensiune, îşi propune să cultive limba ei de fiecare zi şi s-o ridice astfel la demnitatea latinei. Organizînd concursul de poezie, Alberti intenţiona să creeze un exemplu care să fie continuat; repetarea periodică a unor acţiuni culturale de aceeaşi natură ar fi constituit un mijloc de perfecţionare a vulgarei, întrucît ar fi determinat emulaţii şi ar fi grăbit progresul limbii [1]. Faptul că juriul, alcătuit din înalţi prelaţi cu

[1] Cu privire la scopurile culturale şi patriotice ale Concursului, cf. Pio Rajna, *Le origini del Certame coronario*, în *Scritti vari di erudizione e di critica in onore di Rodolfo Renier*, Torino, Bocca, 1912. Într-o lucrare recentă a lui Anto-

Scanned with OKEN Scanner

funcții la curtea papală, nu a decernat nimănui premiul, ceea ce a determinat un protest scris din partea lui Alberti, dovedește că încercarea acestuia a întîmpinat o rezistență, nu din partea cercurilor umaniste laice, ci din partea celor clericale, deoarece ea se încadra într-o acțiune culturală mai vastă, pe care biserica nu era interesată s-o susțină. Chemînd ca membri ai juriului, personalități bisericești, Alberti voise să dea dovadă de o perfectă obiectivitate în organizarea concursului, dar întîmpinase împotrivire de îndată ce scopul polemic al acțiunii lui fusese bănuit. De altfel, protestul, care, după toate probabilitățile, a fost redactat de Alberti, pune în lumină scopul cultural-social al concursului, întrucît reproșează celor din juriu de a fi fost prea mîndri și de a nu fi voit să coboare din înălțimea funcțiilor lor pentru a se pronunța asupra meritelor unor „oameni plebei și comuni". Vorbind în numele acestora, Alberti se situa pe poziția burgheziei înaintate și proclama dreptul ei la hegemonia culturii, împotriva bisericii care se situa pe poziția opusă, a trecutului feudal și ca atare apăra superioritatea latinei. Amestecul de motive politice și sociale în culisele concursului și sabotarea lui de către cercurile clericale dovedesc limpede scopurile lui în cadrul acțiunii culturale generale a burgheziei florentine. Indignarea scriitorului pentru nereușita inițiativei lui avea să-și caute o rezolvare, îndată după aceasta, în dialogul *Despre liniștea sufletului* (1442) [1], în care, amintindu-și greutățile întîmpinate, Alberti arată din nou utilitatea concursului, spunînd că acesta ar fi trebuit să devină o acțiune de cultură repetat organizată întrucît aceasta era „folositoare faimei și demnității patriei". Chiar dacă ideea însăși a Concursului i-a putut fi sugerată lui Alberti de cunoașterea altor manifestări similare — de pildă, concursurile de poezie care se organizau în mod regulat în Franța de sud, Spania și în Flandra — , este cert că principalul mobil a fost

---

nio Altamura, *Il certame coronario*, Napoli, S. Viti, 1952, se încearcă a diminua însemnătatea acestei acțiuni culturale, arătîndu-se că Alberti, umanist prin excelență, nu își propunea cu siguranță, instituind concursul, să ridice prestigiul vulgarei. Cf. în privința acestei teze, recenzia lui Gianfranco Folena, *Bibliografia degli studi sul'400* (1950—1953) în "Giornale storico della letteratura italiana", 1955, fasc. 397, p. 113, unde se constată conținutul „confuz și absurd" al concluziilor formulate în studiul lui Altamura.

[1] Cf. V. Rossi, *op. cit.*, p. 142 și Pio Rajna, *op. cit.*, p. 1033.

pentru el intenția de a promova cultura „vulgară", așadar cultura clasei în creștere, iar sabotarea concursului de însuși juriul chemat să conducă lucrările se lămurește, în acest sens, ca un episod caracteristic pentru lupta ideologică în curs. Se precizează de data aceasta limpede orientarea de clasă a umanismului : din rîndul umaniștilor iese Alberti, intelectual burghez, și ca atare apărător al vulgarei, în timp ce noii campioni ai culturii latine sînt clericii. Ne aflăm cu aceasta la sfîrșitul umanismului laic florentin, care se convertește în cultură de limbă vulgară și se emancipează de tutela anticilor, în timp ce clerul exponent al unor pături feudale încă puternice și în curînd în curs de refacere, devine, la rîndul lui, purtătorul culturii antice pe care o va folosi în scopul păstrării privilegiilor lui de clasă.

„Chestiunea limbii" ne-a apărut așadar strîns legată de mișcarea de cultură generală a acestei perioade. Ea s-a pus o dată cu problemele de bază ale acestei culturi care se constituie ca produs al unei clase noi ; ca atare, ea a cuprins, în discuțiile pe care le-a determinat, preocupările de „politică culturală" ale clasei respective. La Cristoforo Landino și la Palmieri, contextul ideologic general al „chestiunii" este încă destul de estompat ; el apare limpede numai în cazul lui Alberti, care pentru prima oară îmbină în discuția lui, argumentul social-politic cu cel estetic-poetic. El arată necesitatea folosirii vulgarei, și ca atare vorbește în numele clasei sale ; tot el arată însușirile noii limbi literare și susține că posibilitățile de cultură ale burgheziei sînt egale cu acelea ale feudalității.

Argumentul de ordin literar estetic prin care vulgara este comparată cu latina și socotită egală ei este în esență tot un argument politic și include un program de cultură : acela de a perfecționa treptat însușirile expresive ale limbii vulgare prin folosirea ei cît mai frecventă ca limbă a literaturii.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL III

ARGUMENTUL ESTETIC ŞI CEL POLITIC ÎN DISCUŢIILE DESPRE LIMBĂ, DE LA LORENZO MAGNIFICUL LA MACHIAVELLI

S-au desprins, din argumentările analizate pînă aici, trei idei conducătoare în sprijinul limbii vulgare : necesitatea raportului dintre scriitor şi publicul său, egalitatea potenţială a vulgarei cu latina, programul de cultivare a limbii vulgare în vederea perfecţionării ei. La un loc, ideile arătate au apărut întemeiate, deşi nu în mod explicit, pe ideea progresului ; căci atît proclamarea drepturilor vulgarei cît şi programul de cultură în scopul perfecţionării ei decurg din ideea progresului, aşadar din ideea superiorităţii necesare a prezentului faţă de trecut.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, cauza vulgarei era cîştigată, recunoscîndu-se necesitatea folosirii ei. Sarcina scriitorilor era de acum înainte aceea de a dovedi, prin operele lor, însuşirile noii limbi, pentru a-şi justifica opţiunea, după cum sarcina conducătorilor politici avea să fie aceea de a crea, la rîndul lor, mijloacele necesare pentru studiul ei sistematic şi de a promova astfel opera de cultivare a ei. Se găseau astfel egal solicitate, în discuţiile despre limbă, atît preocupările scriitorilor cît şi acelea ale oamenilor politici ; prezenţa „chestiunii limbii" în opera unora şi a celorlalţi arată perspectivele multiple din care se angaja discuţia şi interesele diferitelor pături sociale solicitate să-şi spună cuvîntul. Analizînd conţinutul acestor discuţii şi al argumentelor în favoarea „vulgarei",

Scanned with OKEN Scanner

vom constata că, de la Lorenzo Magnificul la Machiavelli, „chestiunea limbii" dobîndeşte o semnificaţie politică tot mai marcată pe măsură ce se accentuează, în perioada respectivă, rivalitatea dintre statele italiene şi lupta pentru hegemonia politică şi culturală în Peninsulă. Momentul politic este hotărîtor, deoarece burghezia, pentru a se menţine şi a-şi continua ascensiunea, are neapărat nevoie de a lărgi piaţa internă şi de a forma, prin reunirea micilor teritorii independente, un stat unitar şi centralizat. Problema limbii literare se pune astfel la un moment dat ca problemă a limbii naţionale şi argumentele literare se subordonează în întregime celor politice. Caracteristică pentru această perioadă este tocmai această prevalenţă a politicului sub aparenţele preocupărilor literare; în cursul cîtorva decenii, de la domnia lui Lorenzo, care consolidează puterea Medicilor în Peninsulă, pînă la asediul Florenţei, care pune capăt, pentru multă vreme, posibilităţilor de unificare a statelor italiene, întrucît deschide drumul ocupaţiei spaniole, asistăm la o înmulţire a scrierilor despre limbă şi la ascuţirea discuţiilor în raport direct cu importanţa intereselor politice în cauză.

a) Cu o generaţie aproape mai tînăr decît Alberti şi Matteo Palmieri, născut în 1424, Cristoforo Landino este contemporan cu perioada de afirmare a Medicilor, aşadar cu prima afirmare a Renaşterii în Italia. Profesor de poezie şi oratorie la „Studiul" florentin, el este un gînditor în primul rînd şi mai puţin un filolog. Problema limbii şi pledoaria pentru vulgară apar în cadrul preocupărilor lui de poezie şi estetică, care la rîndul lor sînt legate de preocupările filozofice ale cercului neoplatonician; dar apropiat în acelaşi timp, prin aceasta chiar, de cercul intelectualilor umanişti strînşi în jurul Medicilor, Landino introduce în chestiunea limbii punctul de vedere politic. Considerînd necesară consolidarea puterii Medicilor şi asigurarea hegemoniei Florenţei asupra Toscanei, el este îndemnat să susţină cultura nouă care înflorea datorită condiţiilor create de Cosimo cel Bătrîn. El laudă în consecinţă limba vulgară, întrucît numai prin aceasta se putea asigura o individualitate proprie acestei culturi în raport cu trecutul şi se puteau arăta meritele celor care o promovau prin guvernarea lor. Îmbinarea acestor

Scanned with OKEN Scanner

motive se întîlneşte limpede în *Proemiul* pe care Landino îl pune în fruntea Comentariului său la *Divina Comedie*; lauda adusă lui Dante, poetul care cel dintîi ilustrase frumuseţea limbii vulgare şi o ridicase la rangul de limbă a poeziei, prilejuieşte autorului o preţioasă expunere asupra meritelor culturii moderne în general; chestiunea limbii se încadrează pentru prima oară în problema largă a comparaţiei dintre antici şi moderni, iar pledoaria pentru vulgară reprezintă un punct de frunte în pledoaria generală pentru moderni.

Un studiu recent asupra lui Landino pune în lumină contribuţia lui la progresul limbii vulgare şi se opreşte îndeosebi asupra argumentelor de ordin literar-estetic[1] prin care scriitorul justifică laudele la adresa graiului comun. Credem însă că întreaga pledoarie a lui Landino izvorăşte în primul rînd dintr-un argument de ordin politic. Ca profesor la Studiul florentin, el comentează, alături de opera poeţilor antici, pe aceea a marilor scriitori din secolul precedent; influenţat de Alberti[2], în admiraţia pentru cultura patriei sale, Landino arată, de pildă, în *Oraţiunea asupra lui Petrarca* (1460), însemnătatea acestuia, justificînd interesul pe care i-l acordă şi care este egal cu cel arătat scriitorilor de frunte ai antichităţii. Introducerea la comentariul *Divinei Comedii*, scrisă în 1481, cuprinde însă o încadrare şi o argumentare esenţial politică a pledoariei pentru vulgară, în sensul că aceasta apare cuprinsă într-o expunere apologetică dar nu mai puţin sistematică, a progreselor şi meritelor culturii florentine, cu specială privire asupra timpurilor contemporane autorului; ca atare, *Apologia*, în care Dante şi Florenţa sînt apăraţi împotriva falşilor calomniatori, constituie o preţioasă mărturie cu privire la preţuirea culturii florentine de către contemporani şi cuprinde ca atare o indicaţie precisă cu privire la atitudinea intelectualilor faţă de guvernarea Medicilor.

Această atitudine, deşi apologetică, nu exprimă totuşi admiraţia curteanului faţă de principe, ci aprobarea cetăţeanului faţă de guvernarea omului politic şi faţă de rolul hotărîtor al aces-

---

[1] Cf. Mario Santoro, *Cristoforo Landino e il volgare*, în „Giornale storico della letteratura italiana", 1954, fasc. 396.

[2] Cf. V. Rossi, *Il Quattrocento*, ed. cit., p. 335, şi Mario Santoro, *op. cit.*, p. 502–503.

tuia în dezvoltarea statului florentin. În complexul argumentării lui Landino, este esențial argumentul politic : Florența a dobîndit hegemonia asupra Toscanei și ea poate și trebuie să și-o extindă asupra Peninsulei ; întrucît guvernarea Medicilor a dus la această situație, ea merită a fi preamărită. Cultura florentină, la rîndul ei, nu este cu nimic inferioară celei antice, iar graiul florentin, care este folosit de marii scriitori și este totodată limba unui stat puternic, are însușiri și posibilități egale cu ale latinei ; folosirea ei, în consecință cultivarea și perfecționarea ei, se impun în cadrul dezvoltării generale a statului florentin. Mîndria clasei în ascensiune, care compară și judecă timpurile prezente, socotindu-le egale cu acelea ale antichității, se ridică la un moment dat pînă la semnificația unei conștiințe naționale care proclamă individualitatea propriei culturi și laudă meritele ei în raport cu trecutul. Faptul că guvernarea Medicilor permitea promovarea acestei culturi moderne explică și justifică fundamentul politic al întregii argumentări a lui Landino, în care se regăsește ideologia înaintată atinsă la acea dată de burghezia florentină.

Mîndria clasei în ascensiune se manifestă la fiecare pas al introducerii lui Landino la Comentariul *Divinei Comedii*. Dante este privit drept „cea dintîi strălucire a numelui florentin”[1], iar opera lui drept superioară oricărei opere cunoscute, fie ea greacă sau latină. Parcurgînd întreaga producție literară a celor care au lăsat un nume în istorie, autorul declară că nu a găsit pe nimeni care să poată fi alăturat poetului florentin : „nessuno... che a quello poeta equiparare e agguagliare si convenga”. Dar Landino se oprește în particular asupra chestiunii limbii și a meritelor lui Dante în această privință ; căci poetul a arătat cel dintîi „cît este de potrivit graiul florentin nu numai pentru a exprima dar și pentru a pune în lumină („amplificare”) și a împodobi toate lucrurile despre care se vorbește”. Elogiul se adresează lui Dante pentru meritul de a fi valorificat însușirile pînă atunci ignorate ale limbii vulgare, dar lauda, mai departe, a lui Petrarca cuprinde laolaltă meritele lui în materie de poezie și de limbă. Pledoaria în favoarea

[1] Cităm după : *Comento di Cristoforo Landino fiorentino sopra la Commedia di Dante Alighieri poeta fiorentino*, Venetia, 1497 ; paginile volumului nu sînt numerotate.

Scanned with OKEN Scanner

limbii vulgare devine o pledoarie în favoarea culturii moderne considerate ca fiind superioară celei antice; Petrarca, spune Landino, poate fi nu numai comparat cu cei mai buni lirici greci și latini, dar poate fi socotit superior lor.

Landino apreciază meritul lui Petrarca în materie de limbă arătînd că el a știut să exprime și să zugrăvească „multe lucruri despre care se credea înaintea lui că este cu neputință a le spune cu anumită eleganță în această limbă (vulgară)". Convins de posibilitățile expresive ale limbii comune, Landino, ca și Alberti, punea însă chestiunea perfecționării ei. Interesat de dezvoltarea generală a culturii moderne, convins de individualitatea și superioritatea ei în raport cu cultura antică, Landino manifestă preocupările intelectualului strîns legat de timpul său, admirator al prezentului și încrezător în progres; ca atare, tonul expozitiv, devenit apologetic în momentul laudei poeților moderni, se transformă de data aceasta în tonul didactic al celui care prezintă contemporanilor săi un program de acțiune, în speță un program în vederea dezvoltării limbii literare pe baza graiului florentin. Apărarea vulgarei se transformă astfel într-o expunere de program, al cărei punct inițial este studiul latinei. Reapare, cu acest prilej, ideea călăuzitoare a umanismului, rolul de model și de aliat recunoscut culturii antice; este vorba, în cazul de față, în primul rînd, de necesitatea studiului latinei nu pentru a imita stilul scriitorilor vechi, ci pentru a putea cunoaște învățătura acestora, izvor de gîndire rodnic pentru moderni.

În cuprinsul chestiunii limbii, Landino expune la un moment dat o concepție despre arta scrisului, pe care o subordonează cunoașterii filozofiei. „Niciodată nu va putea scriitorul să aibă conținut și vigoare în stil dacă nu va fi, de nu în întregime, cel puțin într-o măsură, cunoscător în filozofie". Progresul limbii vulgare este astfel strîns legat de progresul culturii, iar acesta, la rîndul lui, impune, în prealabil, cunoașterea gîndirii celor vechi. În acest sens Landino propune totodată împrumutul de cuvinte din limbile clasice; pornind, și de data aceasta, de la ideea progresului permanent de-a lungul istoriei și amintind că limba latină s-a îmbogățit prin împrumuturile numeroase din limba greacă, el observă că tot astfel i se pare necesar ca limba vulgară „din bogată să ajungă a fi foarte

Scanned with OKEN Scanner

bogată", luînd cuvinte din latină. Cu aceasta, Landino indica programul de cultură al generației noi și, adresîndu-se tinerilor, le cerea să se exercite în graiul patriei pentru ca din „elocvent să-l facă a fi foarte elocvent". Îndemnul lui amintește îndeaproape poziția lui Alberti, care este preocupat în egală măsură de formarea culturii noi a statului florentin.

Finalitatea educativă și, în esență, politică a pledoariei pentru vulgară se precizează însă la sfîrșitul expunerii, cînd îndemnul adresat celor tineri de a cultiva limba vulgară pentru a o perfecționa este justificat prin arătarea funcției sociale a limbii, ca instrument de exprimare și comunicare a ideilor. Cuvîntul, arată Landino, poate fi folosit spre educarea cetățenilor și spre formarea virtuților lor; căci prin cuvînt „îl poți salva pe cel nevinovat de pedeapsa judecătorilor falși", după cum poți îndemna un întreg popor spre dreptate și adevăr. Această laudă a limbii, ca mijloc de comunicare a ideilor înalte și prin aceasta ca mijloc de educație politică a cetățenilor, arată cît de strîns se leagă chestiunea limbii de problemele ideologiei Renașterii și cît de urgent este pentru intelectualul burghez să aibă la îndemînă o limbă adecvată scopurilor educative și militante ale scrisului său. Întregul context al expunerii cu privire la limbă impune aceste concluzii. Apologia lui Dante se integrează în apologia culturii florentine în întregimea ei, iar aceasta cuprinde lauda scriitorilor și gînditorilor, a oratorilor, pictorilor și sculptorilor, a juriștilor și a negustorilor. Scrierea lui Landino coincide, cum este limpede[1], cu progresul firesc pe care limba vulgară îl realizase pînă la această dată și cu procesul de expansiune, care atunci începe, a graiului toscan în celelalte părți ale Peninsulei. Acestea erau însă fapte de limbă direct determinate de situația politică a Florenței sub guvernarea Medicilor; lauda limbii vulgare și a culturii florentine cuprinde la un moment dat o referire apologetică la Lorenzo Magnificul, pe care autorul nu-l numește, dar care apare a fi indicat cu destulă evidență drept promotorul tuturor faptelor de cultură trecute în revistă.

b) În *Disputele de la Camaldoli*, dialog filozofic compus în jurul anului 1475[2], Landino îl prezintă, între interlocutori,

[1] Cf. Santoro, *op. cit.*, p. 546.
[2] Cf. V. Rossi, *op. cit.*, p. 334.

Scanned with OKEN Scanner

pe Lorenzo Magnificul. Mai tînăr decît scriitorul cu peste douăzeci de ani, conducătorul Florenței îi era discipol în filozofia neoplatonică și tot de el fusese îndrumat în cunoașterea poeziei vulgare[1]. *Apologia* lui Dante pusese în circulație o serie de idei care se regăseau în preocupările intelectualilor florentini din jurul lui Lorenzo, iar acesta era el însuși promotorul lor. Scrierile lui despre limbă, asupra cărora ne oprim acum, sînt ale unui om de stat și în același timp scriitor adevărat, nu simplu diletant; ele constituie aproape un manifest poetic al generației celei mai tinere la acea dată, dar reflectă, în același timp, condițiile politice create Florenței de guvernarea Medicilor. Landino era apropiat de Alberti prin finalitatea educativă și cetățenească pe care o dădea concluziilor lui cu privire la folosirea limbii vulgare; în același timp însă, el se dovedea a fi omul unei generații noi față de Alberti, prin faptul că adăuga preocupării sociale, cuprinse în pledoaria sa, și o preocupare de ordin politic-național, care, la rîndul ei, se manifesta atît ca admirație pentru Florența cît și ca venerație pentru conducătorii politici ai statului ei. Umanistul independent care fusese Alberti făcuse loc scriitorului admirator al Medicilor, întrucît guvernarea lor se dovedea utilă clasei în ascensiune; atașat lui Lorenzo care prefigura pe „principe", Landino îi aducea laude în cuprinsul pledoariei pentru vulgară.

Acest punct de vedere politic-național, care apare pentru prima oară în discuția chestiunii limbii la Cristoforo Landino, va rămîne, aparent, în umbră, la Lorenzo Magnificul, dar va fi de fapt premisa întregii lui argumentări în favoarea vulgarei. Conducătorul Florenței nu are nevoie să laude prosperitatea statului pe care-l conduce și nici să arate hegemonia Toscanei față de restul Peninsulei. El cunoaște această situație și prin acțiunea lui o susține; în plus, în momentul cînd scrie despre limba vulgară, el nu se înfățișează ca om de stat, ci numai ca scriitor, pentru că astfel vrea să rămînă posterității. Pledoaria lui apare așadar condusă pe baza unor argumente de alt ordin, literar și estetic; dar acestea nu se puteau oferi gîndirii decît în momentul în care, politicește, difuziunea graiului florentin în Toscana era consolidată și în care era în curs răspîndirea acestei limbi literare regionale în celelalte părți ale Peninsulei. Ca om

[1] Cf. V. Rossi, *op. cit.*, p. 345.

Scanned with OKEN Scanner

de stat şi conducător al Florenţei, în acest moment de prosperitate şi de consolidare, Lorenzo pleacă, în argumentarea sa, de la situaţia de fapt respectivă, anume strălucirea culturii vulgare, în speţă a culturii florentine, şi explică meritele acestei culturi arătînd meritele limbii vulgare şi perfecta ei adecvare la sarcinile pe care le îndeplinea. Argumentul său este aşadar estetic-literar, dar el presupune o premisă politică, după cum face să se prevadă o concluzie de acelaşi fel : premisa este constatarea că există o cultură vulgară strălucită şi că ea este cultura unui stat prosper ; concluzia este că limba literară comună va trebui să fie această limbă toscană, adică limba statului celui mai înaintat în cultură din întreaga Peninsulă a Italiei. Expunerea lui Lorenzo se sprijină pe *Apologia* lui Cristoforo Landino şi anunţă, ca o concluzie, *Discursul în jurul limbii noastre* al lui Machiavelli ; de-a lungul lor se formulează tot mai explicit tezele principale ale unei ideologii în creştere.

Pledoaria lui Lorenzo în favoarea „vulgarei" cuprinde în primul rînd argumente de ordin estetic-literar. Cele două scrieri care tratează pe larg despre chestiunea limbii, anume *Epistola* adresată lui Frederic de Aragon, în 1476 şi care însoţeşte culegerea de „rime vulgare" pe care i-o trimite acestuia, împreună cu *Comentariul* la propriile sale sonete de dragoste, scris între anii 1481 şi 1484[1], reflectă laolaltă ideile conducătorului de stat căruia scriitorii din jurul său i se subordonează.

Dacă în *Epistolă*, Lorenzo demonstrează calităţile limbii vulgare prin exemplele luate din poeţii care au folosit-o şi schiţează, în cadrul expunerii lui, o istorie a poeziei italiene începînd de la Guittone d'Arezzo şi Guinizelli, în *Comentariul* la propriile sale sonete şi anume în prima parte a acestuia, care se intitulează *Apologia vulgarei*, el introduce o expunere documentată asupra însuşirilor şi posibilităţilor expresive ale limbii vulgare. Chestiunea limbii apare de data aceasta strîns întrepătrunsă cu problemele poeziei ; limba este privită în funcţia

[1] Epistola adresată lui Frederic de Aragon, a fost redactată probabil de Angelo Poliziano care, din 1475, era preceptor în casa Medicilor şi totodată secretar şi cancelar al lui Lorenzo. Exprimînd ideile acestuia, scrisă în numele şi la cererea lui, ea figurează între operele care i se atribuie lui Lorenzo. Comentariul la propriile sale poezii (*Commento ad alcuni sonetti d'amore*) îi aparţine integral lui Lorenzo. (Cf. V. Rossi, *Il Quattrocento*, ed. cit., p. 345 şi Lorenzo il Magnifico, *Opere, Scritti scelti.* a cura di Emilio Bigi, Firenze, Utet, 1955, p. 306, nota 2).

Scanned with OKEN Scanner

ei de instrument al poeziei, căutînd a se dovedi că limba vulgară, asemenea limbilor clasice poate comunica imagini şi poate genera sentimentul frumosului. În mod necesar, însă, discuţia include un punct de vedere politic; însăşi pledoaria pentru vulgară este de fapt o pledoarie pentru toscană, ceea ce face ca argumentaţia să conţină un complex de idei deosebit de caracteristice pentru ideologia Renaşterii.

Argumentul iniţial şi esenţial în favoarea vulgarei este un argument de ordin estetic prin care se afirmă totodată o poziţie de clasă nouă. Lorenzo se justifică în faţa cititorilor săi explicîndu-le că limba vulgară este tot atît de potrivită pentru poezie ca şi latina, deoarece este tot atît de nobil ceea ce este comun, adresîndu-se unei mulţimi, ca şi ceea ce este rar sau este făcut pentru un număr restrîns de semeni: „Şi aici", spune Lorenzo, „noi răspundem că un lucru nu este mai puţin demn pentru că este mai comun; dimpotrivă, noi dovedim că orice bun este cu atît mai bun cu cît este mai comunicabil şi universal..."[1]. Lorenzo întemeiază adevărul afirmaţiei sale pe exemplul „bunului suprem", noţiune aparţinînd teologiei; dar aceasta nu constituie în raţionamentul său decît un termen de comparaţie; căci aplicînd limbii judecata de mai sus, el arată în fapt validitatea noţiunii de limbă naţională şi însemnătatea ei: „faptul că limba noastră maternă este comună întregii Italii nu îi răpeşte cu nimic demnitatea...", spune Lorenzo. Respingînd în felul acesta prejudecata cu privire la limba comună, scriitorul pornea de la o noţiune nouă a valorii, care era utilul şi care la rîndul ei caracteriza ideologia clasei în ascensiune. Se regăseşte, în adevăr, în judecata lui Lorenzo, punctul de vedere economic, poziţia de clasă a celui pentru care bunul valorează în măsura în care este obiect de schimb; în acelaşi timp, judecata lui se răsfrînge în domeniul artei, în sensul că nu va fi socotită mai puţin nobilă acea artă care, adresîndu-se unei majorităţi, este înţeleasă de aceasta şi nu se mărgineşte a fi pe placul unei minorităţi. Punctul de plecare al argumentării reprezintă aşadar ideologia clasei în ascensiune, deoarece el proclamă calitatea nobilă a ceea ce este comun multora.

[1] Lorenzo de' Medici, *Commento ad alcuni sonetti d'amore*, în *Scritti scelti*, a cura di Emilio Bigi, Torino, Utet, 1955, p. 306.

Scanned with OKEN Scanner

Discuția se concentrează, în continuare, asupra noțiunii de perfecțiune a limbii. Ceea ce interesează, spune autorul, nu este faptul dacă o limbă este restrînsă la un număr limitat de oameni sau este comună multora, ci dacă ea este „demnă și perfectă", deoarece numai în cazul acesta ea poate servi ca instrument al poeziei. Argumentația lui Lorenzo se referă acum în mod direct la noțiunile curente de frumos și expunerea lui ilustrează legăturile strînse care apar la un moment dat între problemele creației poetice și problemele ivite în cadrul chestiunii limbii. Autorul arată că „demnitatea și perfecțiunea unei limbi" sînt produsul mai multor însușiri, dintre care unele, bogăția și expresivitatea sau proprietatea, precum și „dulceața" și armonia sînt însușiri proprii, intrinseci limbii și deci permanente, pe cînd celelalte sînt în funcție de conținutul de idei pe care ea îl exprimă. Definind prima însușire a limbii, Lorenzo afirmă corelația dintre gîndire și limbă; căci judecă meritele unei limbi după cum ea reușește să redea „gîndul celui care a spus sau a scris ceva". Definind armonia limbii ca o însușire care există doar în raport cu judecata omului, în speță cu judecata celor mai demni dintre oameni, el arată că însușirea respectivă a limbii vulgare nu fusese cunoscută pentru că nimeni nu o pusese în valoare; pentru oamenii timpului său, limba vulgară își descoperă armonia în măsura în care ea răspunde nevoilor lor. În ambele definiții, autorul folosea așadar conceptele unei ideologii noi: raționalist, definea limba prin raportul dintre gîndire și cuvînt și, în același sens, considera armonia drept o însușire relativă care apare în raport cu nevoile pe care limba le satisface. În ambele definiții, punctul de vedere era funcțional și nu metafizic; limba nu era o entitate sau un dat imuabil, ci un instrument ale cărui însușiri rezultau din funcția pe care o împlinea.

Cu atît mai clar apare acest punct de vedere în definirea celorlalte însușiri ale oricărei limbi, care nu îi aparțin, ci rezultă din noțiunile pe care cuvintele ei le denumesc. O limbă este cu atît mai nobilă cu cît exprimă idei mai înalte comunicînd o materie mai însemnată prin conținutul și folosul ei: „Cealaltă condiție care face ca o limbă să fie excelentă, este faptul că în această limbă s-au scris lucruri profunde și însemnate și care totodată sînt necesare vieții omenești, atît minții noastre

cît şi folosului oamenilor şi sănătăţii trupului..."[1]. Noţiunea de noblețe a limbii, astfel definită prin materia sau conţinutul ideilor exprimate, oglindea o poziţie antifeudală. Se respingea în adevăr ideea existenţei unor limbi privilegiate, a limbilor clasice considerate aprioric ca fiind superioare limbilor moderne; şi se arăta că „nobleţea", în speţă capacitatea expresivă a limbii, este rezultatul funcţiei pe care ea o îndeplineşte; se respingea, aşadar, şi în materie de limbă, o prejudecată şi se deschidea drumul dezvoltării spre perfecţiune a tuturor limbilor. În acelaşi timp se recunoştea cuvîntului calitatea de interpret al gîndirii, nu de ornament indiferent faţă de aceasta; progresul limbii avea să depindă în consecinţă de progresul ideilor, iar gînditorii şi poeţii, ca interpreţi ai ideilor, aveau să fie principalii purtători ai noului în limbă.

În mod mai explicit apare arătată legătura dintre limbă şi gîndire atunci cînd Lorenzo observă, indicînd a doua condiţie externă care poate da strălucire unei limbi, că aceasta constă în posibilitatea ei de a se răspîndi pe un teritoriu larg ca urmare a unei situaţii anumite, pe care autorul o denumeşte „il successo delle cose del mondo" şi prin care se înţeleg, în fapt, împrejurările istorice şi politice ale existenţei unei limbi. Lorenzo introduce astfel criteriul istoric în aprecierea valorii unei limbi; răspîndirea largă a latinei la un moment dat nu este rezultatul unei superiorităţi intrinsece a acesteia, ci consecinţa unei condiţii istorice. Lorenzo o numeşte „fortuna", socotind că valoarea atribuită în cazul acesta unei limbi este nestabilă tocmai pentru că se datorează condiţiilor externe. Totodată, ca şi în cazul însuşirii precedente, el respinge ca falsă ideea universalităţii absolute a latinei, arătînd că şi în această privinţă superioritatea unei limbi este opera oamenilor, întrucît ea este determinată de condiţiile istorice ale unui popor şi ale unei epoci.

Om de stat, Lorenzo atrăgea atenţia asupra condiţiilor externe de dezvoltare a limbilor şi arăta drumul progresului lor. Nu dădea totuşi prioritate acestor condiţii; poet, propunîndu-şi să arate însuşirile de expresivitate ale limbii vulgare, el îşi va mărgini cercetarea atentă la această analiză, iar pledoaria pentru vulgară va fi întemeiată pe analiza marilor opere poetice

[1] Lorenzo de' Medici, *op. cit.*, p. 307.

Scanned with OKEN Scanner

ale înaintaşilor ; iar aci, scriitorul nu va şovăi să declare că Petrarca este comparabil şi chiar superior anticilor[1], preţuind însuşirile expresive ale limbii vulgare alături şi deasupra celor ale latinei.

Analiza nu rămîne însă nici de data aceasta fără concluzii practice, iar acestea cuprind în esenţa lor un program de cultură. După ce pune în lumină toată frumuseţea literaturii noi în limba vulgară, Lorenzo observă că „mai curînd i-au lipsit limbii oamenii care s-o folosească, decît a lipsit ea oamenilor şi materiei pe care aceştia ar fi vrut s-o trateze". Încheierea *Comentariului* este aşadar plină de perspectiva viitorului, arătînd că limba vulgară devine mereu mai „elegantă şi nobilă", ceea ce înseamnă că ea va putea ajunge treptat la o „mai mare desăvîrşire". În aceeaşi încheiere, dînd însemnătatea cuvenită factorului extern, politic, Lorenzo identifică însă vulgara cu florentina şi arată că progresul ei va fi cu atît mai mare cu cît el va fi mai mult ajutat de efortul „bunilor cetăţeni". Conducător de stat, el se adresa prin aceasta florentinilor, cerîndu-le să asigure „cu toată inteligenţa şi forţa" prestigiul şi influenţa graiului lor.

În felul acesta pledoaria în favoarea vulgarei, întemeiată pe argumente de ordin poetic, rezultate din analiza operelor de acelaşi fel, indica un program de acţiune în domeniul culturii : recomandînd uzul vulgarei, Lorenzo arăta că este necesară cultivarea şi perfecţionarea ei ; şi făcea să depindă dezvoltarea limbii de condiţiile politice şi culturale ale Florenţei, atît de întinderea teritoriului ei, cît şi de valoarea şi noblеţea ideilor pe care ea avea să le promoveze. Se regăseau aşadar la Lorenzo preocupările monarhului absolut în momentul cînd, cu ajutorul clasei în ascensiune, el susţine ideologia acesteia, întrucît ea însăşi îl susţine. Pledînd pentru limba vulgară, Lorenzo pleda implicit pentru florentină şi consacra cu aceasta hegemonia culturală dar şi politică a Florenţei asupra statelor Peninsulei. Superioritatea acordată limbii vulgare asupra latinei cuprindea totodată, în mod indirect, o afirmare de independenţă faţă de

[1] Lorenzo de' Medici, *op. cit.*, p. 309 : „Cine va tăgădui oare că la Petrarca se întîlneşte un stil grav, nobil şi dulce şi că aceste lucruri ale dragostei el le-a tratat cu o adîncime şi o frumuseţe pe care fără îndoială nu le întîlnim nici la Ovidiu, Tibul, Catul, Properţiu şi nici la vreun alt poet latin ?"

Scanned with OKEN Scanner

tutela bisericii, respectiv a Romei, depozitară a tradiției latine. Indicînd hegemonia în viitor a florentinei și posibilitățile de dezvoltare a acesteia, principele italian se emancipa și pe această cale de tutela statului papal respingînd tendințele lui de dominație, care se exercitau în planul culturii ca și în planul politicii. Pledoaria pentru vulgară manifestă astfel la Lorenzo un conținut politic precis[1], și cuprinde, într-o formă învăluită, mîndria unei clase care afirmă individualitatea națională a culturii pe care o promovează, în opoziție cu conținutul cosmopolit al culturii feudale de limbă latină. Implicațiile discuțiilor asupra limbii confirmă și de data aceasta avansul ideologic al Italiei față de Franța, întrucît finalitatea esențial politică și în speță națională a pledoariilor pentru vulgară se manifestă în opera lui Lorenzo, cu mai mult de jumătate de secol înaintea Manifestului Pleiadei. Dezvoltarea mai departe a discuțiilor respective va ilustra mai limpede conținutul lor politic prin aceea că va cuprinde polemica în jurul supremației florentinei și va oglindi ca atare, în mod direct, rivalitatea și lupta pentru hegemonie a Statelor din Peninsulă.

c) Dezvoltarea imediat următoare a discuțiilor despre limbă confirmă conținutul esențial politic al argumentelor în favoarea vulgarei, în momentul în care aceasta începe a fi identificată în mod declarat polemic cu florentina sau cu toscana. De la Cristoforo Landino la Lorenzo, am văzut cum apare și se afirmă această finalitate politică a discuțiilor pentru promovarea vulgarei și am constatat, îndeosebi, la primul, exprimarea nemijlocită a unui patriotism florentin care coincide cu apariția, în cadrul statului prenațional al orașului-republică, a conștiinței naționale a burgheziei. Această dragoste și mîndrie a patriei deosebește de la început conținutul discuțiilor despre limbă pe care le întîlnim la Florența, de acelea care se duc, simultan, în celelalte centre ale Peninsulei[2]. Am întîlnit la Cristoforo

---

[1] Cf. Hans Baron, *The crisis of the early Italian Renaissance*, ed. cit,. v. I, p. 310 și v. II, p. 589, nota 43.

[2] Cf. Vernon Hall Jr., *The fight for the Vernacular in Italy*, în *Renaissance literary criticism*, New York, 1945, cit. în Hans Baron, *op. cit.*, v. II, p. 589, nota 43 : „The fight for the Vernacular was different in Florence from that in the rest of Italy . . . it was in Florence that there was a love for the native soil transferred to the native tongue that finds an echo in the French and English writings . . .".

Scanned with OKEN Scanner

Landino, afirmarea cea dintîi a acestui cald patriotism care se manifesta în lauda culturii florentine şi am întîlnit, la Lorenzo, îndemnul adresat cetăţenilor de a contribui prin opera lor la progresul vulgarei. Machiavelli, cu o generaţie mai tînăr decît aceştia, proclamă nemijlocit hegemonia Florenţei faţă de restul Peninsulei şi dreptul ei de a dicta ca atare în materie de limbă. *Discursul în jurul limbii noastre* este, ca toate scrierile din cadrul „chestiunii limbii", o polemică şi un manifest; polemica se adresează acelora care contestă hegemonia Florenţei şi care neagă în consecinţă privilegiile florentinei faţă de celelalte graiuri; iar manifestul se adresează, deşi nemărturisit, scriitorilor şi nu mai puţin conducătorilor celorlalte state din Peninsulă, pentru a le cere să dea curs tezelor pe care el le susţine, ajutînd la progresul limbii.

Discursul lui Machiavelli corespunde din acest punct de vedere conţinutului ideologic al operei de istorie şi politică a scriitorului şi nu este decît expunerea unor concluzii implicite în *Principe* şi în *Discursuri*. Teoretician al monarhiei absolute şi al statului naţional[1], exponent, ca atare, al ideologiei burgheziei în ascensiune, Machiavelli ilustrează linia de dezvoltare a umanismului „cetăţenesc" şi ca atare pledează pentru limba vulgară. Înclinat să susţină politica Medicilor atîta timp cît vede în domnia lor o cale pentru unificarea principalelor state italiene, şi exponent al Republicii, „primul iacobin italian"[2], atunci cînd Medici îl resping şi-l socotesc suspect pentru simpatia arătată „poporului", în speţă păturilor burgheze orăşeneşti, Machiavelli îşi scrie *Discursul* în anii retragerii forţate din viaţa publică[3], atunci cînd se apropie de cercul patrioţilor republicani din jurul lui Strozzi şi al altor adversari ai Medicilor. Pledoaria lui pentru limba vulgară, în speţă pentru graiul florentin, reflectă momentul politic din primul deceniu al secolului al XVI-lea: cînd rivalitatea dintre Florenţa şi celelalte state ale Peninsulei este alimentată de rivalitatea dintre Franţa şi Spania şi cînd Medici reveniţi la putere cu ajutorul acesteia

---

[1] Cf. A. Gramsci, *Il Risorgimento*, Torino, Einaudi, 1949, p. 43, şi *Lettere dal carcere*, Torino, Einaudi, 1953, p. 47.

[2] Cf. A. Gramsci, *Lettere dal carcere*, ed. cit., p. 138.

[3] Scrisă în 1514, opera lui Machiavelli, intitulată *Discorso ovvero Dialogo intorno alla nostra lingua*, se publică pentru prima oară în 1730.

Scanned with OKEN Scanner

din urmă, anume al lui Carol Quintul, nu reușesc să păstreze statului lor hegemonia pe care acesta o cîștigase la sfîrșitul secolului precedent.

Principele, scris cu puțin timp înainte, se adresase Medicilor, cerîndu-le să întreprindă acțiunea de unificare a statelor italiene. Desfășurarea imediat următoare a războiului dintre cei doi mari monarhi ai apusului întărise victoriile spaniole și implicit ale Imperiului; inițiativa Medicilor se găsea îngrădită de tutela spaniolă, iar pe plan intern, preocuparea lor principală era aceea de a-și asigura puterea împotriva partidului advers, al celor care voiau restaurarea Republicii. În aceste condiții, cînd apelul adresat Medicilor nu mai avea șanse de realizare, Machiavelli, apropiat de cercurile republicane care se adunau în jurul lui Strozzi, la „Orti Oricellari", renunța de fapt la ideea statului național, iar această poziție a sa se regăsea în tezele cu privire la limbă. În adevăr, republicanii reprezentau lupta împotriva Medicilor și, ca atare, împotriva relațiilor feudale în curs de refacere; dar tot ei întrețineau spiritul comunal și ca atare abandonau ideea unrii statelor italiene sub forma monarhiei absolute pe care numai Medicii ar fi putut-o instaura. Machiavelli, apropiat de cercul lui Strozzi, căzut în dizgrația Medicilor, asistă la creșterea puterii spaniole în Italia și își dă seama că lipsesc condițiile unificării Peninsulei. În fața primejdiei, care nu îl înșeală, deoarece stăpînirea străină avea să cuprindă, timp de peste un secol, o bună parte a Peninsulei, scriitorul vrea să asigure cel puțin prestigiul cultural al Florenței și ca atare susține hegemonia graiului ei. Condițiile de formare a statului național nu erau încă pe deplin mature; dar exista conștiința culturii moderne și a individualității ei, ceea ce asigurase triumful vulgarei, după cum exista un patriotism florentin produs al hegemoniei politice și culturale a Republicii. Machiavelli, care considerase că statul național poate fi format numai din inițiativa Florenței, păstra și acum, pînă la un punct, ideologia comunală, proprie unei burghezii precapitaliste, îngrădită în posibilitățile ei de dezvoltare prin însăși îngrădirile teritoriale ale orașelor-republici. În tezele lui cu privire la limbă, se regăsește așadar patriotismul florentin și totodată spiritul comunal; identificînd limba literară cu florentina comună, el face abstracție de existența

Scanned with OKEN Scanner

celorlalte centre politice şi de cultură ale Peninsulei şi judecă prin prisma îngustă a ideologiei comunale precapitaliste[1].

Discursul dovedeşte legătura strînsă şi manifestă dintre problemele limbii şi condiţiile politice ale momentului. Continuînd opera lui Landino, care susţinuse demnitatea vulgarei în numele progresului, aducînd drept ilustrare excelenţa culturii patriei lui, Machiavelli aborda problema limbii literare din punctul de vedere al intereselor patriotice şi dovedea la fiecare pas dragostea şi admiraţia exclusivă pentru Florenţa. *Discursul* este o expunere asupra limbii, întemeiată pe un profund sentiment al patriei florentine, care nu atinge însă treapta conştiinţei naţionale italiene. Pentru cel care urmăreşte discuţiile asupra limbii nu numai pentru concluziile lor ci pentru conţinutul argumentelor, este în primul rînd importantă, în cazul de faţă, îmbinarea limpede a „chestiunii limbii" cu preocuparea şi cu ţelurile politice ale momentului respectiv. Cînd Machiavelli îşi începe *Discursul* declarînd că prima datorie a fiecărui om este aceea de a-şi cinsti patria, cu atît mai mult cu cît aceasta este mai demnă, şi că trebuie socotit un paricid acela care este duşman patriei lui[2], înţelegem limpede că o dată cu discuţiile asupra limbii se afirmă, în bună parte, ideologia epocii respective.

Scrierea lui Machiavelli este polemică şi ea îşi propune să rezolve o problemă discutată în acele zile în cercul republicanilor care se întîlneau la „Orti Oricellari"; este vorba de problema „dacă limba în care au scris poeţii şi oratorii noştri florentini, este florentină, toscană sau italiană". Concepută probabil ca un răspuns în contradicţie cu ideile exprimate în aceleaşi întîlniri de Gian Giorgio Trissino şi expuse apoi de acesta în dialogul *Il Castellano*[3], scrierea lui Machiavelli dovedea şi mai mult actualitatea problemei în discuţie. Ea nu poate fi înţeleasă decît în raport cu dialogul lui Trissino, ale cărui idei se găsesc la

---

[1] Cf Mario Sansone, *Aspetti della questione della lingua in Italia nel secolo XVI*, în „Rassegna della letteratura italiana", 3—4/1955, p. 387: „Così questo sognatore dell'unità d'Italia e negatore di ogni particolarismo municipale, nel campo della lingua conservava un suo chiuso spirito comunale".

[2] Machiavelli, *Discorso o Dialogo intorno alla nostra lingua*, în *Tutte le opere storiche e letterarie*, a cura di Guido Mazzoni e Mario Casella, Firenze, Barbera, 1929, p. 770—771.

[3] Cf. Mario Sansone, *op. cit.*, p. 366, nota 3.

rîndul lor reluate în *Il Cortegiano* al lui Baldassar Castiglione, scris tot la începutul secolului dar aparţinînd unui alt cerc de cultură. Poziţiile care se ciocnesc reflectă, în cazul de faţă, trepte ideologice deosebite, deşi exponenţii lor sînt contemporani, aparţinînd aceluiaşi moment al Renaşterii.

Trissino expunea, în tezele lui, o situaţie obiectivă : procesul lingvistic în curs, prin care toscana începea să acţioneze dincolo de teritoriul ei politic, impunîndu-şi autoritatea asupra celorlalte teritorii ale Peninsulei, a căror limbă devenea un grai local, în timp ce toscana era adoptată ca limbă a administraţiei şi a literaturii. Trissino, care declara că „limba în care au scris vechii trubaduri sau poeţi să nu mai fie numită toscană ci să fie chemată italiană...”[1], oglindea în ideile lui o situaţie în curs de dezvoltare pe plan lingvistic şi care la rîndul ei reprezenta consecinţa procesului istoric şi politic prin care Florenţa îşi asigurase stăpînirea asupra Toscanei şi, astfel întărită, îşi exercita prestigiul cultural asupra celorlalte state ale Peninsulei. Dînd curs acestei teze şi indicînd linia de dezvoltare necesară a procesului în curs, Castiglione arată, în *Il Cortegiano*, că limba literară va trebui să cuprindă cuvinte „din toate părţile Italiei” şi totodată „unii din acei termeni şi francezi şi spanioli care au şi fost acceptaţi în uzul nostru”[2]. Se precizau astfel, în jurul aceleiaşi chestiuni, trei poziţii care reflectau o maturitate ideologică în creştere şi care, întrucît apar în discuţiile despre limbă, atestă însemnătatea acestora pentru cunoaşterea dezvoltării ideilor în istoria culturii italiene.

Poziţia care reflectă cel mai just procesul istoric în curs este aceea a lui Trissino ; ea nu exprimă un deziderat, ci reflectă o realitate şi indică linia ei de dezvoltare egal de necesară în viitor. Castiglione, care trăise la curţile din Urbino şi Roma, cunoscînd situaţia politică complexă a statelor italiene, şi care prin funcţia sa de diplomat dobîndise un orizont larg, putînd să înţeleagă mai bine decît Machiavelli procesul de formare a monarhiilor absolute ca state centralizate şi naţionale, dove-

[1] Cit. în Mario Sansone, *op. cit.*, p. 367. Pentru procesul de „unificare lingvistică” a Italiei în secolul al XV-lea, cf. Gianfranco Folena, *Premessa*, în *Testi non toscani del Quattrocento*, a cura di Bruno Migliorini e Gianfranco Folena, Modena, 1953, p. V—VII.

[2] B. Castiglione, *Il Cortegiano*, annotato e illustrato da Vittorio Cian, Firenze, Sansoni, 1910, I, 34, p. 82—83.

Scanned with OKEN Scanner

dea la rîndul său o poziție ideologică mai înaintată și cerea să se imprime dezvoltării limbii o linie corespunzătoare. Ca și Landino și Alberti, dar într-o etapă superioară de evoluție a limbii vulgare, Castiglione formula un program de politică culturală atunci cînd atrăgea atenția asupra importanței împrumuturilor străine pentru îmbogățirea limbii și pentru asigurarea prestigiului ei. Față de Trissino și de Castiglione, poziția lui Machiavelli se dovedea așadar a fi rămasă în urmă și manifesta, în această lipsă a ei, efectul nereușitei și decepției pe care scriitorul o încercase în viața și în gîndirea lui politică. Pledoaria pentru monarhia absolută se adresase unor oameni pe care autorul îi socotea drept conducători posibili ai Italiei ; ceea ce nu reușise Borgia ar fi putut reuși Lorenzo de' Medici, nepotul Magnificului. În momentul cînd nici unul dintre aceștia nu mai putea îndeplini misiunea atribuită lui de scriitor, Machiavelli nu mai vedea posibilă constituirea statului italian și se alătura republicanilor, a căror acțiune era contrarie mersului necesar al istoriei. Pledoaria sa pentru o limbă literară care să se identifice cu graiul florentin vorbit nu ține seama de tendința în curs, de expansiune a graiului toscan, și recomandă, dimpotrivă, o nouă închisoare teritorială care se opunea evident procesului obiectiv, de îmbogățire a contactelor lingvistice și de atenuare a granițelor dintre graiuri. Poziția lui Machiavelli crea condiția prielnică pentru constituirea, cîteva decenii mai tîrziu, a Academiei „della Crusca".

Dar victoriile spaniole, care puneau capăt puterii Florenței și duceau la ocuparea în curînd a nordului și sudului Peninsulei, aveau să determine, aproape simultan, o altă poziție în „chestiunea limbii", care la rîndul ei continuă, într-o altă formă, preocupările predecesorilor în aceeași discuție. Este vorba de renașterea cultului pentru latină în opera unor umaniști, în aceeași ani în care continuarea războiului pe teritoriul Italiei anunța izbînda spaniolilor și pregătea ocuparea Italiei. Discursurile lui Romolo Amaseo, profesor la Bologna, rostite la deschiderea anului academic 1529[1] și care se intitulau *De linguae latinae usu retinendo*, erau o apologie a limbilor clasice ; dar dincolo de emfaza cu care se exprimau aici lauda

[1] Cf. B. Migliorini, *La „questione della lingua"*, în *Questioni e correnti di storia letteraria*, ed. cit., p. 3—4.

Scanned with OKEN Scanner

antichității și mîndria moștenirii ei, se întrevede limpede motivul politic și patriotic care dictează cuvintele autorului. Această reînnoită pledoarie pentru latină, care avea să se prelungească de-a lungul întregului secol al XVI-lea și pe care o regăsim la eruditi de frunte, spirite în același timp înaintate ca Lazzaro Bonamico, elev al lui Pomponazzi, își manifestă cel mai limpede substratul ideologic, politic și patriotic, în opera lui Carlo Sigonio, *De latinae linguae usu retinendo*. Este vorba de expunerea făcută de acesta la Veneția, în anii în care era profesor aici (1552—1560) și în care se adresa învățaților Republicii, statul care rezistase cel mai bine îndelungatelor atacuri străine pe pămîntul Italiei; și oratorul îi îndemna să cultive mai departe limbile vechi pentru a păstra, cel puțin în această formă, gloria Italiei. Lauda latinei avea așadar, în condițiile politice arătate, un conținut și o semnificație națională și patriotică foarte clară; în formele unui ideal de cultură umanist-aristocratic, se afirma de data aceasta o conștiință națională[1]. Polemica dusă nu cu mult înainte de Erasm împotriva eruditilor italieni dovedea neînțelegere față de situația Peninsulei; tonul violent satiric al opusculului său, *Ciceronianus* (1528), putea să se justifice numai în măsura în care se referea la efectele iar nu la cauzele cultului pentru scriitorul antic ales drept model de către italieni; căci aceste cauze erau de ordin politic și afectau profund însești perspectivele de viitor ale Italiei și ale culturii ei. De la *Principele* lui Machiavelli pînă la *Ciceronianus* al lui Erasm asistăm așadar la dezvoltarea unei situații politice și la consecințele ei grave pentru Italia; eșecul Medicilor, care nu reușiseră să folosească „ocazia" prielnică pentru unificarea Peninsulei, avea să provoace o distanță crescîndă între dezvoltarea limbii și evoluția condițiilor istorice, determinînd astfel intensificarea discuțiilor despre limbă și o radicalizare a pozițiilor respective. În timp ce limba literară avea să-și continue dezvoltarea ei firească, în sensul arătat de Trissino și de Castiglione, condițiile politice ale Italiei aveau să sugereze literaților poziții și soluții contrare și ca atare false și eronate. Exclusivismul lingvistic florentin, care se manifestă întîi la Machiavelli, găsește continuatori pînă la Man-

[1] Cf. Vittorio Cian, *Contro il volgare*, în *Scritti in onore di Pio Rajna*, ed. cit., p. 294—295.

Scanned with OKEN Scanner

zoni ; iar reacția împotriva ocupației străine și a decăderii statelor italiene sugerează nu numai reînnoita pledoarie pentru latină ci și cultul pentru literatura cea mai glorioasă a trecutului italian, pentru triada scriitorilor din secolul al XIV-lea, ceea ce determină cultul pentru limba acelei epoci trecute și instaurează purismul. Criza politică, produsă de expedițiile franceze în Italia o dată cu sfîrșitul guvernării lui Lorenzo Magnificul, determină așadar caracterul esențial politic al discuțiilor la care ne-am referit și arată că ne găsim într-o etapă nouă în raport cu perioada lui Lorenzo însuși și a contemporanului său, Landino. De la *Comentariul* acestuia la *Divina Comedie* a lui Dante pînă la dialogurile lui Trissino și Castiglione și la cuvîntările lui Romolo Amaseo, distanța de timp cuprinde ceva mai mult decît durata unei generații, dar cele aproape cinci decenii înregistrează anii de maximă dezvoltare a burgheziei Renașterii, dovedind în același timp limitele și neputința ei de a rezolva sarcinile ce-i reveneau. Landino saluta triumful vulgarei în care vedea dovada cea mai strălucită a culturii noi, pe care nu șovăia să o găsească superioară celei antice ; Lorenzo discuta problema limbii pe plan estetic, de creație poetică, întrucît temelia politic-națională a vulgarei, în speță a florentinei, părea asigurată. Dar foarte curînd, se dovedea că această temelie era precară și astfel se punea în discuție atît autoritatea florentinei cît și, în linie de principiu, uzul însuși al vulgarei. Discuția se deschidea din nou, manifestînd un conținut politic ascuțit atît la Machiavelli cît și la Trissino și Castiglione, pentru a dobîndi în fine semnificația unui apel patriotic în cuvîntările lui Amaseo și Carlo Sigonio.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL IV

BEMBO ŞI CASTIGLIONE; „CHESTIUNEA LIMBII" ŞI POETICA RENAŞTERII

Linia de dezvoltare pe care am indicat-o mai sus cuprinde numai o secțiune din totalitatea discuțiilor acestei perioade. Moment de închegare a ideologiei Renaşterii şi în acelaşi timp de stagnare a dezvoltării burgheziei ca factor de producție, secolul al XVI-lea ne înfățişează o multiplicitate de aspecte care se reflectă în orientările diferite ale chestiunii limbii. Conținutul politic pe care l-am analizat pînă aci apare la un moment dat, în cadrul aceleiaşi epoci, subordonat preocupărilor de artă, şi este, spre sfîrşit, aproape cu totul absorbit de acestea. „Chestiunea limbii" se axează, cel puțin aparent, pe chestiunile poetice, mai puțin arzătoare în momentul Machiavelli, dar care devin astfel în momentul Castiglione; centrul de greutate al discuției încetează de a fi de ordin politic şi se identifică cu preocupările de stil, de imagini, de creație poetică. În locul scriitorului politic, care era Machiavelli, discută despre limbă un literat de curte ca Pietro Bembo. Cu toate acestea, soluțiile date problemelor reflectă criza ivită în viața statelor italiene şi situația lor de impas; fără a discuta „chestiunea limbii" în mod direct pe plan politic, autorii care iau poziție în polemica respectivă nu vor putea fi apolitici; sub aparența unor teze de poetică, se vor regăsi idei şi teze care reflectă o ideologie şi ca atare o poziție de clasă. Oprindu-ne asupra lui Bembo, reprezentant prin excelență al acestei etape a „chestiunii limbii", nu vom putea să nu ne referim din nou, prin opoziție, la

Castiglione, restabilind astfel unitatea de interes ideologic a problemelor pe care ambii le discută şi pe care nu le pot discuta decît, în esenţă, pe plan politic, deşi această politică se manifestă într-o serie de idei privind literatura sau, mai general, natura omului.

Prozele lui Bembo sînt caracteristice pentru această îmbinare de planuri; analiza lor ne poartă de-a lungul unor idei privind limba şi poezia, dar acestea duc la rîndul lor la concluzii politice precise. Se ştie că *Prozele* sînt alcătuite, ca cele mai multe opere de gîndire ale Renaşterii, în forma unui dialog. Convorbirea care se angajează, într-o seară, la Veneţia, în jurul limbii vulgare, are drept scop să dovedească meritele acesteia şi să indice care trebuie să fie folosirea ei în poezie. Apărută în 1525, dar începută cu mulţi ani înainte, opera lui Bembo provine dintr-un mediu de cultură rafinat, acela al umanismului aristocratic care se dezvoltă atît la Roma cît şi în alte centre ale Peninsulei în această perioadă finală a Renaşterii, cînd intelectualii se concentrează în jurul curţilor. Se regăseşte, în tezele lui Bembo, poziţia acestor intelectuali care au păstrat atît gîndirea laică a predecesorilor lor cît şi admiraţia lor pentru antici; deşi apropiaţi de multe ori de interesele clerului înalt, ei sînt oameni de cultură clasică şi în acelaşi timp preţuitori pasionaţi şi rafinaţi ai artei; în fine, cunoscători ai poeziei italiene, de multe ori poeţi ei înşişi, umanişti de curte, susţin limba vulgară cultivînd-o ca limbă a poeziei. Poziţia lui Bembo este aceasta; el arată care sînt însuşirile limbii vulgare şi stabileşte în acelaşi timp normele folosirii ei ca limbă a poeziei.

Primul şi principalul argument al lui Bembo în favoarea vulgarei este expresivitatea ei mai mare în raport cu aceea a latinei; iar această însuşire, consideră autorul, provine din faptul că vulgara este, pentru noi, limba de toate zilele, fiindu-ne prin aceasta apropiată, intimă: „Il volgare è a noi più vicino", spune unul dintre participanţi la convorbire, iar un altul adaugă, în acelaşi sens, că limba vulgară este limba maternă a fiecărui locuitor al Italiei: ea este graiul „natio e proprio", în contrast cu latina, străină uzului zilnic. Argumentul este intrinsec problemei discutate; el are în vedere natura şi funcţia limbii, pe care Bembo o defineşte încă de la începutul dialogului; avînd drept scop să comunice ideile, cuvîntul este pentru

Scanned with OKEN Scanner

Bembo capabil de a acționa asupra celui căruia i se comunică : „între toate lucrurile potrivite spre a emoționa sufletele omenești, care sînt libere, este mare puterea cuvîntului omenesc”[1]. Poet el însuși, Bembo introduce, așadar, în pledoaria pentru vulgară, argumentul cel mai adecvat și mai convingător pentru cei cărora li se adresează și care sînt, ca și el, intelectuali preocupați de a mînui cu eficacitate cuvîntul.

Acest argument intrinsec naturii și funcției limbii dobîndește însă, imediat mai departe, un conținut politic și interesează sfera mai largă a intelectualilor și a oamenilor de acțiune. În adevăr, unul dintre participanți susține că principalul criteriu în folosirea unei limbi nu este „demnitatea” sau frumusețea ei, ci faptul că ea este limba vorbită și uzuală : așadar să nu folosim „limbile cele mai demne sau cele mai de faimă”, ci acea limbă care ne este proprie[2] ; cu condiția desigur ca ea să fi atins gradul de dezvoltare necesar spre a putea fi limbă a poeziei. Se introduce așadar argumentul care exprimă poziția unor intelectuali înaintați și ca atare doritori de a pune în valoare atît cultura cît și limba care crescuseră o dată cu istoria nouă a Peninsulei. Un sentiment național, abia mărturisit ca atare, este deci argumentul politic al intelectualilor înaintați ; scurta istorie a limbii și a poeziei vulgare, cuprinsă în *Proze*, dovedește finalitatea politică nemărturisită dar reală a acestei opere ; ea apare nu numai în mîndria firească cu care sînt evocați și prezentați marii poeți ca Dante, Petrarca și Boccaccio, ci totodată în teama exprimată de vorbitori de a nu vedea zdrobită de străini patria și cultura italiană. Bembo, ca și Machiavelli, constată cu durere prezența războinicilor francezi și spanioli în Peninsulă ; în scurta sa istorie a limbii vulgare el amintește de pătrunderea popoarelor care au supus Italia și au introdus aici limbile lor, impunînd locuitorilor „să vorbească un grai de robi”, „servile voce”[3]. Referindu-se la starea actuală și la primejdiile care amenințau libertatea patriei, Bembo rostește cuvinte de indignare la adresa principilor italieni care, prin alianțele lor cu străinii, întreți-

[1] Pietro Bembo, *Della volgar lingua*, în *Prose scelte*, libro primo, Milano, Sonzogno, p. 141.
[2] Idem, *ibidem*, p. 146.
[3] Idem, *ibidem*, p. 149.

neau războiul, chemînd „în ajutorul lor, împotriva celor de acelaşi sînge cu ei, neamurile străine”[1]. Discuţia „chestiunii limbii” aducea cu sine în mod necesar această referire la timpul prezent şi prilejuia afirmarea conştiinţei naţionale. „Chestiunea limbii” dobîndea şi de data aceasta un înţeles politic; superioritatea recunoscută vulgarei faţă de latină se baza pe argumentul de ordin naţional-cultural care introducea noţiunea de istorie în judecata asupra valorii şi sensului unei culturi.

Discuţia, care se dezvoltă mai departe, priveşte în mod concret situaţia lingvistică a Peninsulei, constatînd varietatea graiurilor ei şi incertitudinea în ce priveşte folosirea şi stabilizarea limbii literare. Arătînd necesitatea fixării de norme pentru folosirea corectă a limbii vulgare, Bembo va fi îndemnat să prezinte, în ultima parte a *Prozelor*, principalele elemente ale gramaticii limbii italiene; în acelaşi timp alegînd ca model şi bază a limbii literare graiul florentin, pentru că fusese folosit de scriitorii cei mai de frunte şi de cei mai mulţi, Bembo introducea, drept criteriu al limbii corecte, exemplul scriitorilor. Important este faptul că se simte necesitatea normelor lingvistice, cenzuraţi fiind aceia care „senza legge alcuna scrivono”[2]; caracteristic este faptul că, lipsind un criteriu de alegere a graiului de bază al limbii literare, se recurge la trecut şi se stabileşte, ca model al limbii literare, limba scriitorilor din Trecento.

Argumentaţia lui Bembo este, în esenţă, de ordin politic, deşi argumentele luate în parte, sînt de ordin lingvistic şi estetic. Unul dintre participanţi, Giuliano de'Medici, observă că limbile se dezvoltă, modificîndu-se cu timpul, asemenea cu celelalte fapte şi activităţi din viaţa oamenilor; şi cere în consecinţă să se folosească limba actuală deoarece opera scriitorilor se adresează contemporanilor, nu trecutului: „Căci scrierile, la fel cu veşmintele şi cu armele, trebuie apropiate şi potrivite cu obiceiul timpului în care scriem; deoarece ele trebuie să fie citite şi înţelese de oamenii care trăiesc, iar nu de aceia care au şi trecut”[3]. Pledoaria energică a lui Giuliano în favoarea limbii contemporane, în care se afirmă repetat funcţia

[1] Pietro Bembo, *Della volgar lingua*, în *Prose scelte*, libro primo, Milano, Sonzogno, p. 149

[2] Idem, *ibidem*, p. 160

[3] Idem, *ibidem*, p. 163

Scanned with OKEN Scanner

militantă a literaturii, întrucît se arată că a folosi limba lui Dante înseamnă a te adresa „celor morți mai mult decît celor vii", întîmpină însă opoziția interlocutorului principal care susține modelul limbii scriitorilor din trecut. Întrucît discuția se sprijină, formal, pe considerațiuni de ordin literar-poetic, criteriile de stabilire a normelor lingvistice se bazează pe considerarea istoriei literare ; se afirmă în consecință că perfecțiunea atinsă în opera marilor scriitori este o normă atît pentru uzul contemporan cît și pentru cel viitor ; se manifestă totodată dispreț pentru uzul popular sau pentru limba vie, „quel parlare ch'è in bocca delle genti"[1], și se arată că poezia se adresează mulțimilor, dar nu folosește pentru aceasta limba lor, ci dimpotrivă caută să obțină aprobarea cunoscătorilor care știu să aprecieze frumusețea. Argumentul pentru alegerea limbii Trecentului fiind de ordin estetic, Bembo insistă asupra „perfecțiunii" limbii ; consecința tezei lui era, pe plan social, negativă și retrogradă, întrucît publicul cititor apărea limitat la o elită : „Nu mulțimea dă faimă și autoritate operelor create într-un secol sau altul, ci acel număr foarte mic de oameni care există în fiecare epocă și în a căror judecată popoarele și mulțimea au încredere pentru că îi socot mai învățați între toți ceilalți"[2] ; pe plan lingvistic, însă, cultul Trecentului a avut consecințe pozitive în dezvoltarea mai departe a culturii italiene : el asigura păstrarea unei moșteniri literare de mare prestigiu și ca atare asigura eficacitatea educativă, patriotică și națională a acestei moșteniri. În confuzia și incertitudinea de valori a prezentului, Bembo nu găsea un criteriu care să poată fi impus ca normă a limbii și a poeziei. Într-un moment în care perspectivele viitorului apăreau întunecate și însăși moștenirea trecutului părea amenințată de penetrația străină, Bembo propunea cultul dogmatic al acestui trecut pentru a-l feri de contaminația decăderii care se anunța și a păstra pentru cei tineri ceea ce Italia dăduse mai bun și mai de durată în cursul înfloririi sale moderne. Dar prin aceasta chiar, argumentele lui de ordin estetic, literar-poetic, dintr-o dată își dezvăluiau rădăcinile lor politice și aveau să

---

[1] Pietro Bembo, *Della volgar lingua*, în *Prose scelte*, libro primo, Milano, Sonzogno, p. 164

[2] Idem, *ibidem*, p. 166

Scanned with OKEN Scanner

acționeze ca atare. Preocuparea de ordin național se sprijinea pe un argument de ordin estetic literar, dar nu era mai puțin puternică decît acesta. Consecințele negative, de ordin social, ale purismului arhaizant, aveau să se manifeste în viitor ; cultura burgheziei Renașterii este cultura unei minorități ; ea nu este a maselor populare și Bembo nu face decît să precizeze acest punct de vedere al clasei lui. Necesară în momentul formulării ei, teza lui Bembo cu privire la conținutul cult al oricărui scris literar avea să se dovedească greșită doar în procesul evolutiv al timpului ; restrîngerea limbii literare la formele arhaice ale poeților din trecut, necesară pentru fixarea normelor celor mai sigure, susținea, în momentul respectiv, cauza politică, îngăduind apărarea moștenirii culturale atunci cînd țara era cotropită și luată în stăpînire de străini. Discuția despre limbă se dovedea a fi un prilej de afirmare a gloriilor Italiei, căci păstrarea lor se arăta a fi posibilă pentru moment doar pe această cale, a limbii arhaizante și aristocratice. În momentul cînd Florența își pierdea hegemonia politică și nici un alt stat din Peninsulă nu putea să-i ia locul, Bembo proclama hegemonia culturii florentine și ca atare susținea limba Trecentului ; în lipsa unui centru politic, Peninsula avea acest centru cultural.

Consecințele negative ale acestor teze nu întîrzie să se arate, dar ele nu ating validitatea formulării lor. Scriitorul preocupat de dezvoltarea limbii literare arătase necesitatea unei norme durabile, iar argumentul de ordin lingvistic se dovedise a fi în același timp un argument politic. Giuliano de'Medici atrăgea atenția, cel dintîi, asupra consecințelor ce aveau să decurgă din cultul exclusiv al Trecentului ; cu el, discuția trecea din nou și în mod deschis în planul problemelor de politică culturală. În momentul cînd Bembo consolida privilegiul cultural al clasei sale, o burghezie aristocratizată care se punea în slujba reacțiunii clericale, el asigura momentan integritatea moștenirii culturale și proclama valoarea ei împotriva primejdiilor de cotropire străină ; totodată, el închidea posibilitatea de dezvoltare, în viitor, a eficacității educative a acestei culturi, și ca atare anula însuși rostul existenței ei. Critica purismului arhaizant recomandat de Bembo apare chiar în cuprinsul *Dialogului* său și se găsește reluată în aceiași ani de Castiglione în *Omul de curte*.

Scanned with OKEN Scanner

„Chestiunea limbii" dobîndeşte aici un conţinut deosebit de bogat întrucît atinge problemele educaţiei şi ca atare ale formării omului-cetăţean.

Respingînd teza lui Bembo, Castiglione pune în lumină implicaţiile largi ale discuţiei lingvistice; purismul arhaizant apare analizat şi criticat în lumina consecinţelor lui în planul culturii, iar noţiunea de cultură este ea însăşi îmbogăţită într-un sens fundamental. Opoziţia dintre Bembo şi Castiglione pune în lumină criza culturii la sfîrşitul Renaşterii şi indică drumul pentru salvarea acestei culturi, în speţă a cuceririlor umaniste pe care ea le cuprindea. Teza lui Bembo tindea să consolideze monopolul cultural al unei elite, îngrădind astfel orice dezvoltare viitoare a burgheziei; justificată în măsura în care izvora din conştiinţa culturii naţionale pe care o voia păstrată, ea privea viitorul în afara factorului timp, socotind că exemplul trecutului va putea fi oricînd valabil. Mediul în care se formează şi se afirmă ideile lui Bembo, aristocraţia clericală romană şi burghezia aristocratizată a Veneţiei, susţine şi alimentează teza purismului arhaizant. Preocuparea educativ-politică din opera lui Castiglione reflectă în schimb preocupările născute din mediul cosmopolit în care acesta trăieşte şi din funcţia de diplomat pe care o îndeplineşte; el vede, mai limpede decît Bembo, primejdia care ameninţă Italia şi care nu este atît primejdia militară actuală, cît cea culturală, viitoare; este primejdia rămînerii în urmă faţă de celelalte ţări, de Spania şi mai ales de Franţa. Recomandările sale cu privire la limbă, se integrează în discuţia asupra educaţiei omului de curte care este, în opera lui Castiglione, intelectualul burghez, ajutor şi sprijin al monarhului absolut.

Castiglione pune chestiunea limbii în introducerea tratatului său, unde, preîntîmpinînd criticile puriştilor, explică de ce nu a folosit limba scriitorilor din Trecento. Argumentul său este în primul rînd acela al uzului comun, susţinînd că „adevărata regulă pentru a vorbi bine constă mai mult în uz decît în altceva şi este întotdeauna o greşeală să foloseşti cuvinte care nu sînt în obişnuinţa tuturor "[1]. Reluînd acest punct de vedere în primul tratat al operei, Castiglione integrează ches-

[1] B. Castiglione, *Il Cortegiano, Lettera dedicatoria*, annotato e illustrato da Vittorio Cian, Firenze, Sansoni, 1910, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

tiunea limbii în problema generală a educației, întrucît respinge purismul arhaizant în numele noțiunii de „grație". Aceasta este caracteristică pentru momentul respectiv al Renașterii, de plină maturitate a culturii, momentul în care decăderea pe plan economic și politic se dovedea începută, dar nu acționa încă în gîndire, în literatură, în artă. „Grația", care înseamnă aci lipsa oricărei afectații, reprezintă echilibrul și măsura justă și în același timp acel respect al naturii care definește concepția rațională și umanistă a existenței. Castiglione respinge purismul arhaizant pentru că respinge artificiul, adică tot ceea ce nu este conform naturii. Omul de curte nu trebuie să vorbească afectat; însușirile lui trebuie să reprezinte, la un loc, suma cuceririlor umaniste: rațional, echilibrat și activ, el trebuie să-l slujească pe principe în măsura în care acesta se dovedește preocupat de binele statului. Măsura și „grația" pe care le va dovedi în toată comportarea lui nu trebuie să lipsească din vorbire; folosind o limbă corespunzătoare timpului și lipsită de orice exclusivism, atît de timp cît și de spațiu, așadar o limbă care nu are nici cultul Trecentului, nici cultul Florenței, omul de curte indica totodată programul dezvoltării și perfecționării în viitor a limbii literare. Cultivarea limbii trebuia să revină intelectualilor, care, impunînd normele gramaticii, aveau să determine progresele vulgarei făcînd-o să devină asemenea unei „minunate grădini pline de flori și fructe diferite". Indicînd astfel sarcina intelectualilor în îndrumarea limbii, Castiglione manifesta încredere în dezvoltarea culturii italiene; iar această conștiință a valorii propriei culturi se regăsește în cadrul aceluiași *Dialog*, în ideile cu privire la imitarea anticilor.

Întîlnim la Castiglione, ca și la umaniști, paralela dintre antici și moderni; este vorba, în cazul de față, de noțiunea imitației în limbă, în raport cu uzul comun. Preocupat de a arăta care sînt căile de perfecționare a limbii vulgare, în cadrul preocupării mai largi a programului politic și educativ cuprins în *Il Cortegiano*, Castiglione respinge uzul comun în măsura în care acesta poate să determine răspîndirea formelor de vorbire necorecte și cere ca acțiunea de orientare a dezvoltării limbii să revină „omului de curte" care este, în gîndirea autorului, consilierul principelui, al despotului luminat, așadar intelectualul înaintat, precursorul iluminiștilor. Important este

Scanned with OKEN Scanner

faptul că autorul aplică astfel noțiunea generală a progresului și în domeniul limbii, arătînd că, pentru a fi perfecționată, o limbă trebuie cultivată. Optimismul umanistic, care inspiră programul educativ al „omului de curte", se regăsește în domeniul limbii; arătînd sarcina intelectualilor de a corecta uzul greșit în limbă, Castiglione manifesta dispreț față de ignoranță și includea în disprețul său pe omul ignorant; vorbea așadar cu ironie de „țăranii toscani" al căror grai incult nu poate fi un criteriu pentru omul de curte, dar în același timp manifesta un punct de vedere care va fi al iluminiștilor, atunci cînd cerea intelectualilor să cultive și să perfecționeze limba vorbită stabilind normele limbii literare; iar aceasta nu va fi o limbă a unei elite restrînse, ci limba corectă. Stabilind distanța dintre limba vorbită a uzului zilnic și limba literară corectă, Castiglione separă doar pe vorbitorii inculți de vorbitorii culți arătînd că privilegiul eleganței lingvistice se poate dobîndi; așadar el socotește că prin acțiunea intelectualilor, de orientare a dezvoltării limbii, corectitudinea și eleganța expresiei nu vor mai fi proprii unei elite și vor putea fi generalizate; mase tot mai largi vor vorbi corect pe măsură ce intelectualii clasei conducătoare se vor preocupa de formarea și educarea lor.

Ideea privind cultivarea și perfecționarea limbii cuprinde, în fine, o dată cu afirmarea ideii progresului, o precizare interesantă cu privire la raportul dintre antici și moderni. Vorbind despre imitarea antichității, Castiglione cere ca aceasta să fie o imitație creatoare; Virgiliu însuși, „dacă l-ar fi imitat întru totul pe Hesiod", spune un personaj al *Dialogului*, „nu l-ar fi întrecut; tot așa nici Cicero nu l-ar fi întrecut pe Crassus nici Ennius pe înaintașii săi". Respingînd așadar orice imitație servilă, arătînd că, în ce privește limba, ar fi „lucru prostesc să voim să vorbim așa cum se vorbea, mai curînd decît așa cum se vorbește" și că trebuie să învățăm de la cei vechi numai procedeele și mijloacele de îmbogățire și de variere a exprimării, Castiglione arată în ce fel imitația poate fi un mijloc al progresului și nu o piedică în calea lui. Același înțeles trebuie să-l aibă imitația scriitorilor din Trecento. Respingînd și cu acest prilej purismul arhaizant, bazat pe imitația fidelă a lui Dante, Petrarca și Boccaccio, Castiglione observă că imitația nu poate fi rodnică decît atunci cînd pornește de la o asemănare sau o

Scanned with OKEN Scanner

apropiere față de scriitorii respectivi. Introducînd acest criteriu, autorul sublinia de fapt rolul factorului timp și stabilea că imitația creatoare presupune o apropiere ideologică, existentă sau dorită, între cel care imită și cel care este imitat; de aceea considera că este mai potrivit pentru scriitorul contemporan să urmeze exemplul celor apropiați de el în timp, ca Poliziano sau Lorenzo, decît exemplul lui Boccaccio. Castiglione introducea astfel, în considerarea problemei limbii, noțiunea rodnică a progresului și arăta că acesta există nu numai în raport cu antichitatea, dar și cu secolul lui Dante. Respingînd din nou purismul arhaizant întrucît acesta însemna imitația servilă a unui trecut străin prezentului, el cerea să se urmeze în limbă exemplul scriitorilor mai apropiați în timp și care prin aceasta chiar sînt superiori celor mai îndepărtați: „Căci ar fi în adevăr o mare tristețe să punem capăt și să nu trecem mai departe de ceea ce a făcut poate cel dintîi om care a scris și să credem că minți atît de numeroase și atît de nobile nu ar putea fi în stare să găsească multe forme de vorbire frumoase în limba care le este proprie și firească"[1].

Discuția cu privire la imitația limbii Trecentului prilejuiește această prețioasă afirmație care se integrează ideologiei umaniste; ideea progresului necesar al culturii, pe care o întîlneam, într-o formă încă rudimentară, în ideea despre individualitatea proprie a culturii Italiei în raport cu cultura Romei antice, inspiră de data aceasta îndrumarea cu privire la imitația creatoare a anticilor și definește ca atare admirația oamenilor Renașterii pentru propria lor epocă. Interesant este că aceste idei de bază ale umanismului se regăsesc în discuțiile despre limbă și că ele orientează argumentele și concluziile lor. Aplicată în cadrul acestor preocupări, ideea de progres dobîndea o circulație mai largă, era luată în discuție, analizată și verificată în adevărul conținutului ei, și ieșea întărită din argumentația în care fusese folosită. „Chestiunea limbii" servea într-un anumit fel drept laborator ideologic, loc de experimentare a argumentelor și tezelor îndrăznețe; ideea progresului culturii, apărută în cadrul opoziției dintre latină și vulgară, reapărea întărită în cadrul discuției cu privire la scriitorii Trecentului și la pretinsa lor superioritate absolută. Începută în

[1] B. Castiglione, *Il Cortegiano*, ed. cit., I, 37, p. 96.

Scanned with OKEN Scanner

cadrul limitat al unor convorbiri privind capacitatea expresivă a limbii vulgare şi problemele creaţiei poetice, discuţia se orientase către problemele mai cuprinzătoare ale raportului dintre culturi, dintre antichitate şi prezent, angajînd pe autorii operelor respective în luări de poziţii ideologice care îi caracterizează în planul larg al istoriei. Depăşind cadrul limitat al poeticii, „chestiunea limbii" se alătură, şi de data aceasta, temelor şi tezelor principale ale ideologiei epocii respective.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL V

IDEEA PROGRESULUI ÎN „CHESTIUNEA LIMBII"

Orientată în sensul arătat mai sus, legată aşadar de problemele de bază ale formării culturii moderne, „chestiunea limbii" determină, în perioada care leagă sfîrşitul Renaşterii de iluminism, o serie de afirmaţii preţioase pentru istoria ideilor. Înfiinţarea Academiei „della Crusca", la sfîrşitul secolului al XVI-lea, şi rolul ei în apărarea moştenirii naţionale ascut lupta spiritelor înaintate împotriva imitării servile a trecutului şi întăresc ciocnirile de idei dintre partizanii trecutului şi adepţii progresului. Discuţia se concentrează la această dată în jurul tezelor formulate de Bembo, întrucît acestea cuprindeau atît interesul poetic-lingvistic cît şi interesul politic al discuţiei limbii. Acceptarea tezelor lui Bembo însemna acceptarea superiorităţii absolute a poeticei şi a limbii scriitorilor din Trecent şi totodată recunoaşterea hegemoniei Florenţei asupra Toscanei şi a celorlalte state ale Peninsulei; dar atît una cît şi cealaltă poziţie sînt dezminţite atît de faptele contemporane cît şi de dezvoltarea firească a culturii. Ideea progresului cuprinde un teren treptat mai vast şi cîştigă adeziunea atît a istoricilor cît şi a literaţilor, în timp ce hegemonia Florenţei apare zdruncinată o dată cu ocupaţia spaniolă şi, mai tîrziu, cu creşterea treptată a economiei lombarde. Discuţiile cu privire la limbă cuprind astfel în mod manifest concluziile privitoare la celelalte probleme care se pun în anii aceştia şi se prezintă drept o oglindă a ideologiei iluministe în formaţie.

Scanned with OKEN Scanner

Deosebit de prețioasă este, în acest sens, scrierea lui Sperone Speroni, *Dialogul limbilor* (1542), care apare ca un produs al cercului de cultură padovan ; autorul, profesor de logică la vestita Universitate, era, ca și Lazzaro Bonamico, unul din participanții la discuție, elev al lui Pomponazzi. Orientarea ideilor lui se dovedește a fi îndrăzneață și înaintată, ceea ce corespunde caracterului laic consecvent al culturii venețiene în raport cu cultura altor centre italiene, constrînse să urmeze în totul directivele Romei. Independentă, pînă la un punct, de autoritatea Curții papale, sau nevoind, în orice caz, să adere la dogmatismul ei, cultura filozofică a padovanilor se dezvoltă curajos. *Dialogul* lui Speroni reflectă în mare parte această poziție ideologică, cu atît mai interesantă cu cît se afirmă în discuția aparent neutră cu privire la limbă.

La data apariției *Dialogului*, statele italiene din nordul și sudul Peninsulei, Lombardia de o parte și cele două Sicilii de altă parte, urmau să intre sub stăpînirea spaniolă după ce, timp de mulți ani, o bună parte a teritoriului lor fusese teatru de luptă între francezi și spanioli. Amintirea greutăților și primejdiilor ca și iminența stăpînirii străine determină, prin reacție, orgoliul propriei culturi și conștiința superiorității ei față de cultura popoarelor învingătoare. La aceeași dată, latina își avea din nou apărătorii ei și, în *Dialogul* de față, unul dintre aceștia este Lazzaro Bonamico ; dar pledoaria pentru limba antică este, cum apărea limpede în cuvîntările lui Amaseo, o pledoarie pentru limba strămoșilor glorioși, justificîndu-se ca atare. Mîndria națională cuprinde însă de data aceasta și cultura modernă a Italiei. În *Dialogul* lui Speroni, actualitatea politică și militară este mereu prezentă. Pietro Bembo, care apare ca participant la convorbire, observă, la un moment dat, referindu-se la situația gravă a teritoriilor ocupate de străini, cît este de minunat pentru Italia faptul de a fi păstrat moștenirea latină în ciuda contactului barbar la care au constrîns-o evenimentele îndeosebi ale acelor ani [1]. Mîndria lui se referă însă

[1] Sperone Speroni, *Dialogo delle lingue*, Lanciano, Carabba, 1912, p. 33 : „De unde este ciudat și frumos faptul că am fost neîncetat constrînși să trăim și să vorbim ca barbarii și că totuși nu avem nimic barbar (în noi)". Cf. pentru însemnătatea acestei opere, art. recent al lui Riccardo Scrivano, *Cultura e letteratura in Sperone Speroni*, în „Rassegna della letteratura italiana", 1/1959.

Scanned with OKEN Scanner

totodată la cultura modernă a Italiei, căci Bembo se arată sigur de progresul continuu al țării lui atunci cînd observă prosperitatea limbii vulgare şi prevede apariţia unor scriitori comparabili cu Petrarca şi Boccaccio.

Discuţia despre limbă dobîndeşte astfel, în *Dialogul* lui Speroni, chiar de la începutul ei, o semnificaţie politică. Socotind, ca şi Dante, că facultatea de a vorbi este însuşirea principală a omului, aceea care-l deosebeşte de celelalte vieţuitoare, Speroni atribuie un rol însemnat studiului limbii, învăţării şi perfecţionării ei, spunînd că aceasta este singura activitate care asigură omului glorie şi nemurire. Prin aceasta însă, autorul orientează *Dialogul* spre o concluzie deosebit de preţioasă în momentul politic contemporan. În adevăr, atunci cînd statele italiene pierduseră, pentru un timp îndelungat, puterea, mîndria gloriei militare era înlocuită cu aceea a culturii, cuprinzîndu-se în aceasta şi limba. Adăugînd mîndria moştenirii latine la aceea a culturii create în timpurile apropiate şi afirmînd certitudinea continuităţii acestei culturi, Sperone Speroni exprima, prin cuvintele lui Bembo, încrederea în viitor a unui popor conştient de aportul său la civilizaţia lumii ; în acelaşi timp el recunoştea progresul continuu al culturii şi ca atare prevedea viitorul egal de strălucit al culturii patriei lui. Discuţia cu privire la limbă devenea astfel prilejul de afirmare şi de punere în circulaţie a unor idei capabile de a susţine străduinţa mai departe a intelectualilor şi de a-i înarma în primul rînd împotriva ofensivei Contrareformei şi a primejdiei politice şi culturale pe care ea o reprezenta pentru fiecare din statele italiene. Mîndria latinităţii limbii şi culturii italiene constituie conţinutul principal al acestui nou umanism care, incluzînd şi admiraţia culturii moderne, este umanismul precursor al conştiinţei naţionale italiene ; neoclasicismul romantic al lui Monti şi Foscolo vor avea, în esenţă, un punct de plecare egal ; ceea ce însă trebuie subliniat în momentul de faţă este afirmarea acestui umanism patriotic în cadrul discuţiilor despre limbă, ceea ce dovedeşte conţinutul ideologic semnificativ al acestora.

Discuţia descoperă totodată un alt aspect al ideologiei burgheze în formaţie : se afirmă, o dată cu respingerea admiraţiei exclusive pentru latină, dreptul la cultură al tuturor oamenilor. *Dialogul* lui Speroni dobîndeşte astfel, în unele din pagi-

Scanned with OKEN Scanner

nile lui, valoarea unui adevărat program de cultură al burgheziei italiene, care afirmă individualitatea şi superioritatea propriei sale ideologii atît faţă de antichitate cît şi faţă de biserică. Împotriva lui Lazzaro Bonamico, susţinător al perfecţiunii absolute a latinei, intervine, ca participant la discuţie, de data aceasta, „omul de curte", purtătorul de cuvînt al lui Castiglione. Lazzaro Bonamico adusese, în lauda latinei, un argument preţios caracteristic umanismului : considerînd limbajul, după cum am văzut, drept însuşirea distinctivă a omului, el stabilea o ierarhie care definea valoarea fiecărei limbi în raport cu influenţa ei civilizatoare. Noblețea omului era deci în funcţie de noblețea poporului căruia îi aparţinea, iar aceasta se manifesta în limba pe care el o vorbea ; superioritatea latinilor asupra celorlalte neamuri consta, pentru Lazzaro Bonamico, în superioritatea limbii lor. Afirmaţia va fi contrazisă atît de Castiglione cît şi de Bembo care vor arăta că eficacitatea unei opere literare sau impresia pe care ea o produce nu atîrnă de limba în care este scrisă ci de natura lucrurilor pe care le descrie [1] şi că, de altfel, şi celelalte limbi sînt susceptibile de a deveni egal de perfecte ca şi latina [2]. Rămîne însă caracteristică prin conţinutul ei de clasă, prin limitele ei aristocratice, ideea lui Bonamico privind ierarhia popoarelor şi a culturilor în raport cu limba lor, idee contrară noţiunii de progres, întrucît afirmă inegalitatea culturilor, superioritatea şi inferioritatea pentru totdeauna a unora sau a altora.

Împotriva acestui concept aristocratic al limbii şi al culturii, se ridică protestul lui Castiglione care prin „omul de curte", prezent în *Dialog*, susţine uzul şi valoarea limbii vulgare întrucît afirmă dreptul la cultură al tuturor oamenilor. Discuţia capătă ascuţime şi manifestă un important accent social în momentul cînd Lazzaro Bonamico, apărătorul latinei, separă pe învăţaţi de masa celorlalţi oameni impunîndu-le să vorbească între ei limba strămoşilor şi să folosească vulgara numai în legăturile „cu poporul, cu ţăranii, cu slugile". Intervenţia unui personaj nou, a lui Peretto, în ultima parte a *Dialogului*, ascute la maximum opoziţia părerilor în această privinţă şi îi

[1] Sperone Speroni, *op. cit.*, p. 39.
[2] Idem, *ibidem*, p. 40.

Scanned with OKEN Scanner

permite autorului să prezinte propria lui teză, susținînd dreptul la cultură al tuturor.

Discuția privind limbile clasice se oprește la un moment dat asupra folosirii lor în filozofie ; și Peretto, care-l citește pe Aristotel în latinește, declară că este necesar să se procedeze la traducerea tuturor operelor filozofice în limba vulgară, pentru a le pune astfel la îndemîna tuturor și pentru ca aceia chiar, care înțeleg greaca sau latina, să-și fixeze atenția, în studiul lor, mai puțin asupra greutăților de limbă pe care le întîmpină, cît asupra ideilor de care iau cunoștință. Discuția cuprinde astfel, totodată, problema mai largă a crizei culturii italiene în momentul respectiv. Critica lui Speroni precede cu mai bine de două secole pe aceea a lui Baretti care avea să constate, la rîndul său, excesele erudiției pedante care opresc în loc progresul Italiei. Peretto analizează cauza imediată a acestei stări, pe care cel dintîi o semnalează și care marca în adevăr sfîrșitul Renașterii. El indică sterilitatea care amenință cultura țării, și se referă prin aceasta la situația intelectualilor care, înrobiți de prejudecata limbilor clasice, sînt nevoiți să fie, în primul rînd, eruditi și numai în al doilea rînd gînditori. Arătînd prioritatea studiului ideilor față de studiul cuvintelor, indicînd mai ales utilitatea celui dintîi față de gratuitatea relativă a celuilalt, Speroni spune că studiul limbilor nu hrănește cu adevărat mintea, ci este doar „aparență și umbră a hranei adevărate". Fără a pătrunde mai departe în cauzalitatea complexă a crizei de cultură pe care o semnala, indicînd însă un simptom caracteristic al acestei stări, Peretto spunea că „studiul limbii grecești și latine [este] cauza ignoranței" contemporane ; încredințat de existența progresului în cultură, el vedea în cultul limbilor vechi o frînă a culturii moderne [1] ; condamna pierderea de timp pe care o necesită învățarea lor, căci, reducînd răgazul necesar meditației, ea împiedică progresul gîndirii pe care o îndeamnă la reluarea mecanică a ideilor celor vechi. Peretto propunea așadar să se pună capăt prejudecății în materie de limbă și să se traducă în vulgară operele de filozofie ale grecilor

[1] Cf. *Dialogo delle lingue*, ed. cit., p. 71 : „căci dacă timpul pe care-l pierdem cu ele (studiind limbile clasice) l-am folosi pentru a învăța filozofia, epoca modernă ar putea să dea naștere unor Platoni și Aristoteli la fel cu cei ai antichității".

Scanned with OKEN Scanner

şi latinilor, aşa încît ele să poată fi utile „oamenilor", oricît de mult s-ar împotrivi acestei iniţiative „ura şi invidia literaţilor". Discuţia devenea astfel, cu mult curaj, o pledoarie în favoarea progresului gîndirii şi totodată o pledoarie în favoarea dreptului la cultură al poporului în masele lui largi; căci la observaţia ironică a unuia dintre participanţii la discuţie, care se arăta amuzat la gîndul că vor putea vorbi despre filozofie, „tot soiul de oameni, hamali, ţărani, barcagii", Peretto răspunde arătînd, dimpotrivă, folosul pe care-l va avea cultura atunci cînd „fiecare om, pretutindeni şi în orice limbă" va răspîndi în lume adevărul; şi el îşi exprimă certitudinea că va veni în curînd timpul cînd învăţaţii vor folosi fără şovăială limba „comună poporului simplu". Ne găsim astfel în faţa unei afirmaţii care continuă pe o treaptă nouă umanismul şi anunţă îndeaproape iluminismul; aceasta mai ales atunci cînd Peretto proclamă dreptul la cultură al tuturor afirmînd că natura trebuie să fie cunoscută „atît de bogaţi cît şi de săraci, de nobili şi de oamenii de jos, în orice limbă, greacă, latină, ebraică şi lombardă, demnă de a fi şi cunoscută şi lăudată".

Dialogul lui Speroni punea, în cadrul chestiunii limbii, problemele urgente ale culturii italiene; el arăta că numeroasele discuţii cu privire la limbă nu au reuşit să înfrîngă prejudecata „limbilor nobile" şi semnala cel dintîi consecinţa acestui fapt: sterilitatea care ameninţa cultura naţională. Atrăgînd atenţia asupra primejdiei care se anunţa, a formalismului retoric care avea să cultive cuvîntul în sine, în dauna ideii, Peretto se ridica împotriva erudiţiei filologice care întreţinea concepţia gratuităţii culturii şi, arătînd prioritatea gîndirii asupra cuvîntului şi utilitatea ei pentru progresul oricărei culturi şi implicit pentru progresul omenirii, declara că fericirea stă „în înţelesul doctrinelor iar nu în sunetul cuvintelor". „Chestiunea limbii" oferă astfel pentru prima oară prilejul unor constatări lucide şi dureroase cu privire la starea contemporană şi mai ales la perspectivele culturii italiene. Contextul ideologic în care se încadrează la această dată discuţia respectivă este, aşadar, dintre cele mai importante: Peretto considera că cultul limbii latine este dăunător pentru progresul ideilor; el atrăgea atenţia asupra consecinţelor viitoare ale acestui fapt, şi introducea „chestiunea limbii" în complexul preocupărilor, care deveneau tot mai actuale,

Scanned with OKEN Scanner

cu privire la soarta Italiei şi a culturii ei. Conservatorismul lingvistic şi apologia trecutului nu erau desigur cauza, ci consecinţa decăderii culturii italiene; condiţiile economice care caracterizau sfîrşitul Renaşterii determinau regresul culturii, în sensul că o izolau de problemele timpului şi o limitau la cercul închis al unei elite. Prejudecăţile cu privire la limbă aveau să favorizeze regresul literaturii în sensul că aveau să concentreze eforturile autorilor în direcţia cuvintelor şi nu a ideilor, creînd acea discrepanţă dintre gîndire şi limbă care este caracteristică pentru orice retorism. *Dialogul* lui Speroni, care dirijează în aşa fel discuţia încît pune accentul principal pe aceste probleme de perspectivă, ne apare ca atare deosebit de preţios. El oglindeşte însemnătatea „chestiunii limbii" căci descoperă conţinutul ei ideologic şi funcţia pe care ea o dobîndeşte la un moment dat, aceea de a pune în lumină, cel dintîi, simptomele îngrijorătoare ale decadenţei care se anunţa.

Iată de ce întreaga serie de scrieri care privesc „chestiunea limbii", în epoca imediat următoare şi pînă în pragul Risorgimentului, prezintă aceeaşi însemnătate ideologică prin aceea că aduc în discuţie problemele cele mai actuale ale culturii italiene în momentele respective. Este suficient să ne gîndim la Alessandro Tassoni, spirit critic prin excelenţă, care discută chestiunea limbii în lumina ideii de progres. Într-o paralelă pe care o schiţează între antici şi moderni, Tassoni afirmă existenţa progresului, spunînd că „toate lucrurile care îşi au obîrşia în natură sau în arte sînt în mod obişnuit imperfecte la începutul lor, iar apoi prin experienţa şi sîrguinţa oamenilor treptat se perfecţionează şi înaintează"[1]. Exemplele numeroase pe care scriitorul le prezintă şi care sînt luate din toate domeniile disciplinelor umaniste, dovedesc adevărul tezei pe care o susţine. Progresul trebuie să se producă aşadar şi în domeniul limbii. Întrebîndu-se dacă „se scria mai bine în limba vulgară italiană acum trei sute de ani sau în epoca de astăzi", Tassoni pleda în favoarea timpului său. Progresul reprezintă, pentru scriitor, un proces firesc şi necesar; timpul şi acţiunea lui sînt o realitate obiectivă de care nu putem să nu ţinem seama; aşadar încercarea acelora care vor să reactualizeze cultul latinei, „în ciuda dezvol-

[1] A. Tassoni, *Pensieri*, în *Prose politiche e morali*, Bari, Laterza, 1930, p. 299.

Scanned with OKEN Scanner

tării lumii şi a uzului din vremea noastră", i se pare ridicolă scriitorului tocmai pentru că se împotriveşte realităţii şi legilor ei.

Acelaşi raţionament este aplicat în chestiunea purismului, căci, o dată formulată legea progresului, ea este extinsă la domeniul limbii. Tassoni respinge teza lui Bembo care restrîngea limba literară la modelul limbii scriitorilor din secolul al XIV-lea, arătînd că aceasta este contrar dezvoltării firești a culturii şi, implicit, dezvoltării corelative a limbii. Pledoaria sa în favoarea limbii vorbite contemporane este o pledoarie pentru progres; căci scriitorul se ridică împotriva autorităţii trecutului, a celor care se închină, ca unor modele absolute, operelor lăsate de înaintaşi. Cei care au înfăptuit cei dintîi un lucru, spune Tassoni, merită desigur toată lauda; „dar nimeni nu va putea admite că un lucru ar putea fi mai desăvîrşit atunci cînd se naşte, decît după ce timp detrei sute de ani minţile oamenilor s-au străduit pentru a-l înfrumuseţa" [1]. Aplicînd aceste idei în chestiunea care ne interesează, autorul va arăta că orice limbă este, la naşterea ei, „grosolană", dar prin opera continuă a scriitorilor, ea se perfecţionează. Îndreptată împotriva tezei lui Bembo, afirmaţia lui Tassoni atrăgea atenţia asupra unui aspect general al culturii italiene contemporane care se păstra în admiraţia trecutului şi nu recunoştea valorile prezentului. Autorul nu consacră decît cîteva pagini observaţiilor sale asupra limbii; dar ele sînt importante nu atît prin numărul lor, cît prin contextul ideologic în care apar. Protestul împotriva autorităţii tiranice a trecutului nu se exprimă numai în problema limbii; îl întîlnim şi în discuţia asupra filozofiei, atunci cînd Tassoni se întreabă în cuprinsul aceloraşi *Pensieri* (IX, 15), „ dacă în filozofie poate fi contrazis Aristotel". Scrise nu mult înainte, aproape în aceiaşi ani cu tratatele ştiinţifice în care Galileu combătea aristotelismul scolastic devenit o dogmă, *Gîndirile* lui Tassoni continuau ideologia Renaşterii socotind drept „părere superstiţioasă" ideea acelora care socoteau că filozoful grec nu a putut să se înşele [2].

Observaţiile cu privire la limbă se integrau aşadar în seria unor preocupări mai cuprinzătoare privind situaţia culturii

[1] Al. Tassoni, *Pensieri*, IX, 15, în *op. cit.*, p. 282
[2] Idem, *ibidem*, p. 295

Scanned with OKEN Scanner

contemporane în Italia şi apăreau totodată ca puncte de plecare pentru un program de cultură prin care s-ar fi putut pune capăt orientărilor greşite şi grele de consecinţe, care se constatau. Un asemenea program pare a fi schiţat în cartea a VII-a a aceloraşi *Gîndiri*, care tratează despre „filozofia activă", cuprinzînd o pledoarie în favoarea acţiunii şi a acelor ştiinţe sau arte care o promovează. Tassoni se ridică împotriva educaţiei exclusiv literare a tinerilor, pe care o socoteşte lipsită de folos, în măsura în care „literele" înseşi nu sînt „ştiinţe" ci doar „simple păreri pe care oameni diferiţi le înţeleg în mod diferit" [1]; şi reluînd o veche dispută cu privire la întrebarea dacă artele sau armele sînt de preferat, optează pentru acestea din urmă [2]. „Chestiunea limbii" atrăgea aşadar atenţia lui Tassoni, nu atît în calitatea lui de scriitor mînuitor al cuvintelor, cît în calitatea lui de scriitor preocupat de condiţiile actuale şi de posibilităţile de dezvoltare a culturii, îngrijorat fiind de starea politică grea a statelor italiene. Poziţia lui în discuţia cu privire la limbă, care îşi găseşte formularea în observaţiile asupra progresului şi în schiţa de program pentru educaţia viitoare a tinerilor, îşi are punctul de plecare şi explicaţia ei în constatările scriitorului cu privire la gravitatea situaţiei politice contemporane; în acest sens, *Filipicele* antispaniole reprezintă în modul cel mai direct poziţia ideologică a autorului; o regăsim precizată şi întărită de-a lungul celorlalte opere care, deşi tratează despre literatură, nu sînt totuşi „contemplative", ci propun soluţii şi schiţează programe pentru mai buna dezvoltare a statelor şi a culturii italiene în viitor.

Prin Alessandro Tassoni, cultura italiană păstra, în perioada decăderii politice a Peninsulei, moştenirea progresistă a Renaşterii. În prima jumătate a secolului următor, „chestiunea limbii" apare cuprinsă într-un tratat de poetică, „*Della perfetta poesia*", al lui Muratori. Ea se integrează astfel în mişcarea generală de reformă a culturii italiene, care-şi are începuturile la această dată, anunţînd iluminismul. De la Muratori la Baretti şi la publicistii lombarzi de la „Il Coffè", „chestiunea limbii" apare discutată, ca şi în scrierile lui Tassoni, în cadrul problemelor

[1] Al. Tassoni, *De'Pensieri diversi*, libri deci, in Venetia per il Barezzi, 1646, p. 211

[2] Idem, *ibidem*, p. 243

Scanned with OKEN Scanner

actuale ale culturii şi, mai precis, ca un simptom al crizei acestei culturi. Respingînd autoritatea lui Bembo şi a Academiei „della Crusca", toţi scriitori amintiţi pledează pentru o limbă italiană adecvată timpului şi o fac de fiecare dată în numele ideii de progres. „Chestiunea limbii" nu se mai referă de aci înainte la concurenţa dintre latină şi vulgară, deoarece aceasta din urmă şi-a asigurat funcţia de limbă literară. Se discută însă caracterele acesteia ca limbă literară şi se arată că ea nu corespunde în întregime funcţiei care-i revine; ideea progresului apare de fiecare dată drept argument principal împotriva purismului arhaizant propus de Bembo.

Problema limbii se pune pentru Muratori în cadrul problemelor literaturii şi anume în legătură cu reînnoirea literaturii italiene; gînditor progresist[1], el arată, îndeosebi în capitolul dedicat poeziei lirice, care trebuie să fie, pentru poeţi, temele noi ale creaţiei lor; depăşind „obiectul josnic" al iubirii pentru „sexul slab", ei erau îndemnaţi să-şi îndrepte atenţia asupra „altor obiecte" mai „demne", alegînd numai „subiecte grave, utile şi glorioase"; şi Muratori includea în sfera inspiraţiei poetice, temele oferite de ştiinţă şi de artă [2]. Acest program de poezie, prin care scriitorii tributari poeziei „Arcadiei" erau îndemnaţi să renunţe la gustul idilei pastorale şi să se îndrepte spre temele importante ale timpului lor, anunţa ideologia iluministă şi, în particular, critica lui Baretti. Reforma poeziei impunea însă nu numai o înnoire a temelor, ci o înnoire a limbii literare; chestiunea limbii se punea în legătură directă cu problemele de poetică, dar acestea se cuprindeau la rîndul lor în programul de înnoire generală a culturii italiene în cadrul ideologiei burgheze care se reafirma o dată cu noua dezvoltare a relaţiilor capitaliste la începutul secolului al XVIII-lea în Italia.

Perfecţionarea poeziei cerea perfecţionarea limbii, în sensul adecvării ei la funcţia nouă pe care arta o avea de îndeplinit. Dacă poetul trebuie să se adreseze unui public larg, „însuşi

---

[1] Cf. G. Toffanin, *L'eredità del Rinascimento in Arcadia*, Bologna, Zanichelli, 1923, cap. X, p. 207—230 şi Fiorenzo Forti, *L. A. Muratori fra antichi e moderni*, Bologna, Zuffi, 1953.

[2] Cf. L. A. Muratori, *Della perfetta poesie italiana, con le annotazioni critiche di A. M. Salvini*, in Venezia, 1724, v. II, p. 70—73.

Scanned with OKEN Scanner

poporului necioplit" [1], el trebuie să dispună de o limbă literară comună tuturor locuitorilor țării—un „comun parlare italiano"—pe care autorul o numește limbă „gramaticală", pentru a indica astfel caracterul ei de limbă literară și a o deosebi de varietatea graiurilor locale. Problema limbii se încadra prin aceasta în programul de cultură al burgheziei; pentru a corespunde funcției ei, limba vulgară trebuia învățată. Muratori cere extinderea și întărirea învățămîntului limbii italiene, la o dată cînd acesta era la o treaptă cu totul inferioară față de învățămîntul limbii latine. Arătînd că tinerii ieșeau din școală, „cu totul necunoscători ai graiului lor matern" [2], scriitorul denunța o lipsă gravă în organizarea învățămîntului contemporan, astfel încît discuția asupra poeziei și a limbii se transformă într-o critică a orientării feudale a culturii contemporane și cuprinde un proiect de reformă pentru modernizarea ei.

În același timp, autorul introduce în discuție noțiunea progresului; vorbind de „perfecționarea" limbii, el indică existența acestui progres care se manifesta în primul rînd în îmbogățirea și preciziunea crescîndă a regulilor gramaticale care asigură corectitudinea mai mare a vorbirii. Amintind, spre pildă, că limba vulgară nu avea încă, la epoca lui Dante, stabilitatea gramaticală dobîndită treptat [3], arătînd astfel că limba literară s-a perfecționat în sensul conformării ei treptate la o disciplină gramaticală, autorul dovedește cu ușurință eroarea purismului arhaizant.

Constatarea cu privire la progresul limbii se integrează la rîndul ei în programul de cultură al clasei în ascensiune; Muratori, care a arătat necesitatea învățămîntului limbii vulgare, îndeamnă totodată pe scriitorii tineri „să cultive, să îmbogățească și să înnobileze" [4] limba vulgară. Progresul limbii s-ar fi întăptuit așadar atît în sensul perfecționării, adică al stabilității gramaticale crescînde, cît și în sensul îmbogățirii vocabularului ei [5]. Observațiile lui Muratori, cu privire la *Vocabularul*

[1] Cf. L. A. Muratori, *Della perfetta poesia italiana, con le annotazioni critiche ai A. M. Solvini*, in Venezia, 1724, v. II, p. 77.

[2] Idem, *ibidem*, p. 106

[3] Idem, *ibidem*, p. 131—132

[4] Idem, *ibidem*, p. 161

[5] Pentru noțiunea de progres în limbă, cf, Al. Graur, *Note asupra progresului în limbă*, în *Studii de lingvistică generală*, Editura Academiei R.P.R., 1955 și *Progresul în limbă*, în *Studii de lingvistică generală*, Variantă nouă, Editura Academiei R.P.R., 1960, p. 438—447.

întocmit de Academia „della Crusca", se referă tocmai la această chestiune pe care autorul o consideră în raport cu dezvoltarea generală a culturii şi cu istoria societăţii. Ideea privind progresul limbii se sprijină ca atare pe ideea progresului general al societăţii; referindu-se la „ignoranţa şi barbaria" secolelor trecute[1], Muratori cerea autorilor *Vocabularului* să ţină seama de cuvintele noi apărute o dată cu dezvoltarea culturii, pentru a dovedi că au „o mai bună părere despre veacul în care trăiau"[2].

Discuţia asupra limbii conduce, în sfîrşit, la pledoaria finală pentru meritele culturii italiene, pe care Muratori le expune polemic, combătînd observaţiile critice ale unor autori francezi. Se introduce astfel, în această ultimă parte a expunerii, un sentiment de mîndrie naţională care defineşte mai precis substratul ideologic al discuţiei; căci îndemnul adresat tinerilor şi scriitorilor, îndeosebi, de a studia şi a cultiva limba vulgară, se întemeiază pe credinţa fermă în meritele şi posibilităţile de dezvoltare ale culturii propriei ţări: „Oricine iubeşte onoarea Italiei şi gloria vremurilor noastre ar trebui să înţeleagă cu uşurinţă onestitatea, utilitatea şi necesitatea acestui sfat"[3]. Legătura strînsă dintre chestiunea limbii şi aspectele principale ale dezvoltării ideologiei burgheze în Italia se manifestă de data aceasta deosebit de limpede; discuţia asupra limbii se integrează în programul de cultură al burgheziei în ascensiune şi ca atare se integrează în ultimă instanţă în procesul general de formare a conştiinţei naţionale. În măsura în care, în condiţiile particulare ale Italiei, iluminismul promovează ideea unităţii naţionale ca sarcină de frunte a burgheziei, el îndrumează discuţia limbii pe aceeaşi linie.

În mişcarea generală de reînnoire a culturii în a doua jumătate a secolului, chestiunea limbii se pune în sensul ideilor arătate mai sus: ideea progresului, dominantă în ideologia iluminismului, apare în mod pregnant la Melchiorre Cesarotti care expune sistematic căile de îmbogăţire a limbii în raport cu progresul civilizaţiei; ea reapare însă în publicistica vremii la gînditori şi literaţi, în speţă la conducătorii revistei „Il Caffè"

[1] L. A. Muratori, *Della perfetta poesia*, ed. cit., v. II, p. 138
[2] Idem, *ibidem*, p. 110
[3] Idem, *ibidem*, p. 161—162

Scanned with OKEN Scanner

şi la Giuseppe Baretti ; la aceştia din urmă, ideea progresului se conexează cu ideea privitoare la funcţia politică şi naţională a limbii. De fiecare dată însă, chestiunea limbii îşi vădeşte legăturile strînse cu celelalte probleme ale culturii contemporane.

Deşi ulterioară, ca dată a apariţiei articolelor lui Baretti şi ale publiciştilor lombarzi, opera lui Cesarotti, *Filozofia limbilor* (1785), reprezintă orientarea principală a iluminismului[1], aceea care formează unitatea acestei mişcări de cultură în principalele ţări europene ; este vorba de concepţia raţionalistă asupra limbii, în care se reflectă raţionalismul propriu ideologiei iluministe. Cesarotti foloseşte însă conceptele raţionalismului filozofic şi, inclusiv, ideea progresului, pentru a indica linia de dezvoltare în viitor a limbii italiene. Propunîndu-şi să scoată limba de sub „tirania uzului" şi să înlăture orice prejudecată cu privire la „noblețea limbilor", Cesarotti schiţa programul de îmbogăţire a limbii italiene potrivit progreselor realizate în cultură şi considera justă folosirea tuturor mijloacelor lingvistice care pot sluji la înfăptuirea scopului arătat şi care, fiind conforme raţiunii, vor putea şi vor trebui să înfrîngă toate prejudecăţile şi tiraniile uzului sau tradiţiei.

Opera lui Cesarotti purta, în prima ei ediţie, titlul de *Saggio sopra la lingua italiana* şi doar la a doua ediţie (1800) s-a publicat sub titlul care i-a rămas pînă astăzi. Finalitatea ei apărea însă mai limpede în primul titlu, deoarece ea este în primul rînd o tratare a problemelor proprii dezvoltării limbii italiene. Cartea apare într-un moment de răscruce[2], cînd linia viitorului începe să se precizeze ; Cesarotti foloseşte concluziile raţionalismului pentru a indica mijloacele de rezolvare a unei probleme care caracteriza cel mai bine criza culturii italiene. Necesară era în primul rînd eliberarea acestei culturi de prejudecata perfecţiunii trecutului şi de autoritatea modelelor lui ; Tassoni arătase că progresul este firesc în orice acţiune

---

[1] Cf. Studiile recente asupra lui Melchiorre Cesarotti : A.A. Kasatkin, *Cu privire la teoriile despre limbă în Italia în preajma secolului al XIX-lea*, în vol. omagial închinat prof. V. F. Sişmarev, *Романо-Германская филология*, издат. Ленингр. Унив., 1957 (recenzie în „Revista de filologie romanică şi germanică" 2/1958) ; şi Mario Puppo, *Storicità della lingua e libertà dello scrittore nel „Saggio sulla filosofia delle lingue" del Cesarotti*, în „Giornale storico della letteratura italiana", 1956, fasc. 404.

[2] Cf. şi Mario Puppo, *op. cit.*, p. 518

inv. 182468

Scanned with OKEN Scanner

şi creaţie a oamenilor şi afirmase că limbile cunosc la rîndul lor o continuă perfecţionare, în funcţia pe care o au de a exprima şi a comunica idei. Cesarotti afirmă la rîndul lui existenţa progresului în limbă şi cere, în consecinţă, emanciparea de autoritatea trecutului. Folosind o comparaţie interesantă prin care se referă la războiul de independenţă al coloniilor americane, de curînd terminat prin victoria acestora, el spune că Italia va trebui „să se elibereze pentru totdeauna de taxa asupra cuvintelor aşa cum răsculaţii din America s-au eliberat de taxa asupra hîrtiei" [1], iar într-o altă scriere, anterioară *Filozofiei limbii*, autorul vorbeşte pe larg de progresul limbii pe care îl arată ca desfăşurîndu-se paralel cu dezvoltarea poporului respectiv: „Viaţa unei limbi corespunde aşadar cu viaţa unei naţiuni" [2] şi „Progresul limbii este întotdeauna proporţional cu progresele spiritului" [3]. În sensul acesta, scriitorul se adresează intelectualilor contemporani cerîndu-le să cultive limbile străine pentru a-şi îmbogăţi propria lor limbă şi pentru a deveni astfel „italieni moderni" [4].

Opera lui Cesarotti este totodată cea dintîi tratare sistematică a problemelor limbii în Italia şi ca atare cea dintîi operă care priveşte această problemă în primul rînd în cadrul domeniului limitat al limbii însăşi, în timp ce preocupările predecesorilor în aceleaşi chestiuni porneau fie de la problemele generale ale culturii, fie de la acelea mai restrînse ale poeziei. Cesarotti se opreşte asupra aspectelor limbii italiene cu interesul în primul rînd al lingvistului. Susţinînd „indestructibila libertate a limbii de a crea, atunci cînd este nevoie, cuvinte noi, scoţîndu-le din fondul ei propriu sau uneori şi din acela al limbilor străine", el indică toate căile de îmbogăţire lexicală potrivite limbii italiene, oprindu-se îndeosebi asupra necesităţii împrumuturilor de cuvinte din limbile unor ţări mai

---

[1] M. Cesarotti, *Saggio sulla filosofia delle lingue*, IV, 13, în *Opere scelte*, a cura di Giuseppe Ortolani, v. I, Firenze, Le Monnier, 1954, p. 138.

[2] Idem, *Ragionamento preliminare al Corso ragionato di letteratura greca*, în *Opere scelte*, ed. cit., v. I, p. 303.

[3] Idem, *Saggio sulla filosofia delle lingue*, I, 5, în *Opere scelte*, ed. cit., vol. I, p. 19.

[4] Idem, *Lettera dell'ab. Cesarotti al Sig. Conte Gian-Francesco Galeani Napione*, în *Opere scelte*, ed. cit., v. I, p. 195.

Scanned with OKEN Scanner

înaintate în cultură îndeosebi din franceză. Patriot „luminat" [1], el vede posibil progresul limbii prin contactul ei cît mai întins cu alte limbi, arătînd prin aceasta că progresul general al culturii italiene are nevoie de un contact egal cu celelalte culturi mai înaintate. Cesarotti nu este aşadar nicidecum străin de problemele contemporane şi modernizarea limbii se integrează pentru el, ca şi pentru Tassoni sau Muratori, în acţiunea necesară pentru modernizarea culturii italiene însăşi. În acest sens, *Filozofia limbilor* este tot atît de strîns legată de sarcinile imperioase ale momentului istoric contemporan, precum au fost, la data scrierii lor, celelalte opere fundamentale consacrate „chestiunii limbii" [2]. Expunerea teoretică de ordin lingvistic serveşte aşadar la indicarea şi de data aceasta a unui program concret de cultură, căci autorul socoteşte necesar ca îmbogăţirea limbii, prin mijloacele pe care le-a arătat, să se producă în mod sistematic şi organizat, dirijată fiind de intelectualii diferitelor state italiene ; în acest sens propune să se alcătuiască „o magistratură permanentă formată din elita literaţilor Italiei, care... să vegheze la curăţirea şi îmbogăţirea patrimoniului ei şi să o păstreze într-o stare de judicioasă libertate şi de sănătoasă şi înfloritoare vitalitate".

Acelaşi punct de vedere se va întîlni cu atît mai mult în opera iluminiştilor lombarzi care discută în periodicul „Il Caffè" despre situaţia contemporană a culturii italiene şi, în acelaşi timp, indică modalităţile de ridicare şi modernizare a acestei culturi. Revista reunea la un loc pe scriitorii reprezentativi ai unei generaţii şi care, prin preocupările lor de economişti, jurişti şi istorici, se găseau angrenaţi, în unele cazuri, în acţiunea de reformă întreprinsă de guvernul austriac şi ca atare porneau în gîndirea lor de la cunoaşterea unor situaţii concrete care aveau nevoie să fie îmbunătăţite. Chestiunea limbii se integra în programul de cultură prin care Italia trebuia să fie ridicată la nivelul de dezvoltare al Franţei, cu a cărei istorie avea cele mai multe legături, faţă de care fusese la un moment dat mai înaintată pentru ca, ulterior, să stagneze şi să regreseze în

---

[1] Cf. Mario Puppo, *op. cit.*, p. 520

[2] Idem, *ibidem*, p. 510 unde se arată că opera lui Cesarotti reprezintă, după *De vulgari eloquentia* şi după *Prozele* lui Bembo, al treilea moment fundamental în „chestiunea limbii".

Scanned with OKEN Scanner

dezvoltarea ei. Revista, organ al gînditorilor iluminişti lombarzi, exponenţi ai ideologiei burgheze, se adresa păturilor largi ale populaţiei orăşeneşti şi, anunţînd că va publica „lucruri diferite", preciza că ele toate vor urmări să fie folositoare, fiind „îndreptate... spre utilitatea obştească". Difuzarea culturii în păturile largi ale populaţiei figura aşadar în programul revistei, fiind un punct de program caracteristic pentru epoca „luminilor". Dar această acţiune era menită nu numai să înalţe nivelul intelectual al poporului, ci să influenţeze totodată dezvoltarea generală a Italiei. Preocuparea naţional-patriotică se manifestă direct ca un punct de program al revistei, atunci cînd autorii articolului de prezentare declară că scopul publicaţiei este acela de a săvîrşi pentru patrie tot binele cu putinţă[1]. În felul acesta, iluminismul lombard se integrează în spiritul general al secolului luminilor ca o mişcare de gîndire progresistă atît pe plan european cît şi pe plan italian. Ea aparţinea mişcării generale a iluminismului european prin faptul că promova raţiunea liberă împotriva rămăşiţelor scolastice şi, în acelaşi timp, continua linia de preocupări a acelor scriitori care, de la sfîrşitul Renaşterii încoace, se dovedeau tot mai îngrijoraţi de rămînerea în urmă a culturii italiene şi care integrau în acelaşi ansamblu de probleme şi chestiunea limbii.

Iluminismul italian se dovedeşte a fi fost nu rezultatul unei imitaţii, ci o mişcare de cultură iniţiată şi promovată de grupurile intelectuale ale Italiei, tocmai pentru că cuprinde, între problemele cărora le caută o soluţie, şi problema limbii, unul din aspectele principale ale rămînerii în urmă a Italiei faţă de Franţa. Specific pentru momentul respectiv este faptul că discuţia despre situaţia limbii şi în general a culturii italiene, în raport cu alte culturi, dobîndeşte un caracter larg şi aproape organizat, urmărind să indice un program de acţiune pentru remedierea situaţiei constatate. Problema limbii fusese discutată întotdeauna, după cum am văzut, în contextul unor indicaţii de program privind viitorul ; atît Tassoni cît şi Muratori priveau rămînerea în urmă a culturii şi a limbii italiene ca o problemă care trebuie rezolvată şi arătau că sarcina respectivă revenea intelectualilor înaintaţi. Dar ambii erau izolaţi în gîndirea lor ; chiar dacă vorbeau în numele unei generaţii, ei nu exprimau

[1] *Da „Il Caffè"*, Torino, Utet, 1930, p. 2

Scanned with OKEN Scanner

punctul de vedere al unui grup constituit, în timp ce critica lor se adresa aspectelor culturii feudale, care era dimpotrivă exponenta cel puțin a două grupuri precis constituite, biserica și Academia „della Crusca". În momentul de față, însă , generația intelectualilor celor mai înaintați ai timpului dispune de libertatea necesară pentru a forma un grup organizat care își expune ideile și programul într-o revistă proprie. În felul acesta, lupta împotriva vechilor orînduiri se putea duce cu arme relativ egale ; împotriva Academiei „della Crusca", se ridicau revistele intelectualilor care luau în discuție problemele acute ale momentului.

O face întîi Baretti în revista pe care o scrie singur, în întregime, „La frusta letteraria", apărută în 1763. Programul său este mai limitat decît al periodicului „Il Caffè", oprindu-se numai asupra chestiunilor de literatură și inclusiv de limbă fără a cuprinde însă probleme de economie sau în general de știință ; revista este însă organic legată de ideologia iluminismului italian și ca atare acțiunea și scopul ei militant au aceeași semnificație cu ale periodicului care-i urmează imediat în timp. Se regăsește, în ambele publicații, atît în „La frusta letteraria" cît și în „Il Caffè", un același conținut critic care orientează discuția spre o concluzie practică, egală cu un program de acțiune sau de politică culturală ; fie că revista este scrisă de un singur om, fie că ea este a unui grup constituit, în ambele cazuri, se întîlnește limpede, la autorii articolelor, conștiința sarcinii care le revine pentru aducerea culturii italiene la nivelul celei franceze, pentru reînnoirea ei în raport cu progresul timpului. Criza culturii italiene se înfățișa contemporanilor într-o formă atît de gravă încît inițiativa și acțiunea se impuneau a fi cît mai largi și mai promte.

Atît Baretti cît și colaboratorii „Cafenelei" se ridică împotriva poeziei și poeticei „Arcadiei" ; ei nu consideră în cazul acesta chestiunea limbii izolat, ci o includ în „chestiunea literaturii", adică a crizei generale care se manifesta în domeniul ideologiei și care își avea consecințele în gîndire și literatură. Critica lui Baretti se ridică deci inițial împotriva „Arcadiei", a cărei poezie gratuită favorizează folosirea unei limbi literare arhaizante și prețioase. Criticul sever privește cu ironie valul de „cărți proaste" lipsite de orice însușire care le-ar putea face

Scanned with OKEN Scanner

„fie plăcute, fie folositoare cititorilor şi patriei" [1]; el porneşte aşadar de la un concept nou al artei, determinat de ideologia iluminismului şi realizat la aceeaşi dată, în operele lui Goldoni şi Parini. Îndurerat de lipsa de conţinut a poeziei arcadice, care continua să fie considerată drept poezie adevărată, Baretti se referea cu îngrijorare la „biata Italie" năpădită de versificatori; problema limbii se integrează în conceptul nou despre artă, care se opune „Arcadiei", şi ca atare în programul de reformă a culturii promovat de Baretti ca şi de iluminiştii de la „Il Caffè".

Ridicîndu-se împotriva imitării servile a scriitorilor din Trecento, care a dus la formarea unei limbi poetice artificiale, redactorii ambelor reviste recomandau, dimpotrivă, exemplul lui Cellini, al lui Machiavelli şi al lui Annibal Caro a căror limbă reproducea graiul popular, fiind adecvată conţinutului realist al operelor lor. Discuţia asupra limbii se leagă strîns de recomandarea modelelor de artă realistă indicate mai sus şi ea orientează argumentarea în direcţia problemelor de stil, dar păstrează tot timpul prezentă preocuparea principală, care este de ordin educativ-cetăţenesc. Se precizează, în acelaşi timp, contextul critic-literar şi de estetică poetică al chestiunii limbii la Baretti, faţă de contextul ei mai puţin specializat dar mai direct legat de actualitate în articolele din „Il Caffè". Critic literar exercitat şi pasionat, Baretti observă un fapt important şi care este de fapt punctul de plecare al tuturor atacurilor lui contra „Arcadiei" şi a Academiei „della Crusca"; identificînd atît chestiunea literaturii cît şi aceea a limbii cu o problemă de stil, el arată că degradarea conţinutului ideologic al poeziei a favorizat folosirea limbii literare arhaizante, fapt care a determinat la rîndul lui formarea stilului preţios, propriu întregii producţii contemporane. Stilul, privit ca mod de exprimare a unei ideologii, cuprinde în aceeaşi judecată conţinutul şi limba operei literare; criticînd figura poetului versificator, simplu „parolaio", Baretti critica lipsa de conţinut care se ascundea sub stilul preţios, rezultat al unei repetate imitări a scriitorilor din Trecento. Problemele literaturii se leagă, în fine, la rîndul lor, de problema mai largă a culturii moderne,

[1] G. Baretti, *La frusta letteraria, Introduzione, A'leggitori* în G. Baretti, *Prose*, Torino, Paravia, 1922, p. 148

Scanned with OKEN Scanner

şi de raportul ei faţă de cultura antică; Baretti, ca şi Tassoni, consideră că prezentul este mai înaintat decît trecutul, şi observaţia lui se referă nu atît la antichitatea greco-romană cît la secolele anterioare ale culturii italiene; revista lui Baretti îşi propunea între altele să răstoarne mitul perfecţiunii unor scriitori din trecut şi să dea astfel imbold creaţiei proprii a contemporanilor săi.

Revista iluminiştilor lombarzi pune în acelaşi fel problema în articolul lui Alessandro Verri, intitulat *Pensieri sullo spirito della letteratura d'Italia*; chestiunea limbii este privită aici în consecinţele ei negative asupra literaturii, şi atacul se îndreaptă, ca şi în revista lui Baretti, împotriva Academiei „della Crusca". Cultul scriitorilor vechi a împiedicat dezvoltarea literaturii, deoarece a înţepenit formele de exprimare în tiparele rigide ale unei limbi moarte. Articolul lui Verri se ridică deopotrivă contra pedanteriei versificatorilor pe care îi numeşte, ca şi Baretti, „parolai" şi arată, ca şi acesta, că numai prin înlăturarea acestei literaturi şi prin discreditarea autorilor ei, Italia se va ridica din nou „între celelalte naţiuni culte" [1]. Reluînd observaţia critică a lui Speroni, cu privire la prioritatea ce se dă studiilor de limbă asupra celor de filozofie, un alt articol apărut în „Il Caffè", *Sui parolai*, se plîngea de tirania gramaticienilor care înăbuşă „orice germen fericit de filozofie" şi arăta că sărăcia de idei a culturii contemporane se datora cultului purist al limbii şi în general preocupărilor mai numeroase privind cuvintele decît ideile. Este interesant de observat cum noţiunea de „pedant" dobîndeşte, atît pentru Baretti cît şi pentru colaboratorii de la „Il Caffè", un înţeles larg, echivalent cu acela al noţiunii de om înapoiat şi de adversar al progresului. Fenomenul, izbitor pentru oricine, al unei literaturi lipsite de idei, moştenire feudală încă vie într-o epocă de radicală înnoire, se concentrează în acest aspect al pedantismului care se traduce prin cultul cuvîntului ca atare, cult care include respectul celor care l-au folosit mai des, deci respectul necondiţionat al poeţilor din trecut.

Ambele reviste discută totodată chestiunea limbii în raport cu dezvoltarea particulară a istoriei Italiei şi ca atare compară situaţia limbii italiene cu aceea a limbii franceze, propunînd-o

[1] *Pensieri sullo spirito della letteratura d'Italia* în *Da „Il Caffè"*, ed. cit., p. 57

Scanned with OKEN Scanner

pe aceasta din urmă ca exemplu pentru dezvoltarea ce va trebui dată mai departe celei dintîi. Problema limbii se integrează astfel în problema națională care va deveni actuală pentru generația următoare. Autorii articolelor declară, în ambele reviste, că limba italiană, limba pe care ei o scriu, depășește toscana și ca atare nu se identifică cu un dialect. Ea este, pentru iluminiștii de la „Il Caffè", o limbă literară și în același timp națională, întrucît „este înțeleasă de toți oamenii culți de la Reggio în Calabria pînă la Alpi[1]. Baretti va preciza și mai mult problema în sensul cerut de timpul său ; combătînd preceptele Academiei „della Crusca," el combate nu numai cultul trecutului, dar și cultul toscanei, așadar particularismul lingvistic care, reflectînd particularismul politic al statelor italiene, constituie un element conservator, un obstacol în formarea conștiinței naționale pe care evoluția relațiilor de producție o impunea.

Baretti se ridică împotriva acestui particularism atunci cînd observă că limba preconizată de „Crusca", limbă întemeiată numai pe florentină, nu corespunde funcției pe care o au limbile ca unealtă a scriitorilor : „limbile care trebuie folosite pentru a scrie cărțile națiunilor nu trebuie să fie dialecte particulare... ci trebuie să fie cu adevărat limbi universale pentru întreaga întindere a țării... "[2]. Limba, instrument de comunicare a ideilor, se leagă în acest sens de istorie și de situația politică a unui popor ; Baretti, care cunoștea Anglia și Franța, a putut să-și dea seama cît este de însemnată, în aceste țări, funcția intelectualilor și a înțeles că răspîndirea culturii în rîndurile populației nu întîmpină aici nici un obstacol în materie de limbă. Considerînd că progresul culturii se vădește și în creșterea numărului celor interesați de mișcarea ideilor, el observă că între limbă și cultură trebuie să existe egalitate, în sensul că o limbă poate fi limbă a culturii sau limbă literară numai dacă ea este limba „unui popor numeros și mare". În consecință, restrîngerea limbii naționale la un singur grai, care este limitat atît teritorial cît și prin numărul celor care-l vorbesc,

---

[1] *Rinunzia avanti notaio degli autori del presente foglio periodico al Vocabolario della Crusca,* în *Da „Il Caffè"*, ed. cit., p. 19.

[2] G. Baretti, *Diceria di Aristarco Scannabue da recitarsi nell'Academia della Crusca,* în G. Baretti, *op. cit.*, p. 345.

Scanned with OKEN Scanner

nu corespunde nicidecum funcției care-i revine limbii; și, referindu-se în particular la Italia, Baretti observă că graiul toscan nu mai corespundea funcției de limbă a culturii, tocmai pentru că Toscana a încetat de a fi statul cel mai de seamă al Peninsulei, iar scriitorii ei nu mai sînt cei mai de frunte. În concluzie, limba de cultură a Italiei nu mai poate fi bazată pe un singur dialect, ci trebuie să cuprindă și elementele altor graiuri pentru a putea fi înțeleasă de toți locuitorii Peninsulei.

Ca și colaboratorii revistei „Il Caffè", Baretti privea așadar problema limbii în complexul situației contemporane a statelor italiene; ca și aceștia, el compara situația limbii italiene cu aceea a limbilor vecine și observa inferioritatea Italiei în această privință. Comparația, pe care am întîlnit-o pentru prima oară la Muratori și care avea să revină de aci înainte la cei mai mulți scriitori, dovedea punctul de vedere larg ideologic al discuției și arăta că burghezia Italiei, reluîndu-și ascensiunea, avea drept model burghezia franceză și voia să se ridice la același nivel cu aceasta. Baretti adăuga, la exemplul Franței, pe acela al Angliei, arătînd că limba literară depășește în ambele țări limitele unui dialect local și că, nefiind restrînsă la limba cîtorva scriitori din trecut, ea este nu numai o limbă comună teritoriului întreg al populației respective, dar este totodată o limbă aproape egală ca limbă vorbită și ca limbă scrisă, ceea ce îngăduie ca aceasta din urmă să poată fi ușor înțeleasă de oricine. Se adăuga, așadar, conștiinței naționale, ideea dreptului la învățătură și a răspîndirii necesare a culturii în toatepăturile populației. Limba scrisă fiind, în Italia, limba scriitorilor din secolul al XIV-lea, ea nu putea servi la răspîndirea cunoștințelor actuale; în observațiile lui Baretti se îmbinau ideile iluminismului și ale perioadei imediat următoare, de afirmare a ideii naționale.

Ideea progresului, întîlnită la Tassoni, se regăsește în această critică la adresa Trecentului, pe care Baretti îl consideră drept „un secol cu totul barbar" și care nu a putut ridica limba la pretinsa perfecțiune care i se atribuie; aceeași idee se exprimă din nou atunci cînd autorul constată consecințele rele ale aceluiași cult al trecutului, care face ca limba să fie în prezent aproape aceeași cu a lui Boccaccio, fiind așadar cu prea puține cuvinte mai bogată. Constatările lui Baretti

Scanned with OKEN Scanner

implicau, ca şi în cazul predecesorilor săi, concluzii pentru viitor; critica lui cuprinde în adevăr liniile unui program de cultură atunci cînd el constată ignoranța aproape generală care domneşte în Italia în materie de limbă: căci aristocrații „bine îmbrăcați în veşmintele lor sînt lipsiți de orice ştiință", literații, care „nu sînt literați cu adevărat", vorbesc prost şi scriu mai prost, iar masa poporului, lăsată fără orice cultură, îşi sporeşte pe zi ce trece ignoranța ascultînd predicile din biserici. Scriitorul, care îşi dădea seama de inferioritatea Italiei față de Anglia şi constata nivelul intelectual scăzut al populației, îşi propusese, cu a sa „Frusta letteraria", „să lupte în favoarea binelui", dar el ştie că sînt necesare o serie de reforme pentru ca propria lui operă să fie înțeleasă şi să aibă eficacitate; în acest sens menționează exemplul bun al unor principi, despoți luminați, care îngrădeau în statele lor puterea clerului pentru a stîrpi superstițiile de tot felul [1].

Baretti expunea astfel preocupările unui intelectual al epocii luminilor cu privire la soarta actuală a culturii țării sale; în acelaşi timp, conştiința unității naționale orientează într-un anumit sens aceste preocupări ale lui. Critic literar în primul rînd, Baretti consideră necesară îmbogățirea limbii, al cărei vocabular era prea mult rămas în urmă, dar nu acceptă introducerea fără discernămînt a cuvintelor străine. „Il Caffè" afirmă în această privință libertatea nelimitată a împrumuturilor în raport cu necesitățile culturii şi este gata să primească orice cuvînt din orice limbă care ar putea fi de folos pentru a „reda mai bine ideile noastre" [2]. Raționalismul consecvent permitea iluminiştilor să susțină această teză care, prin consecințele ei extreme, ar fi putut să ducă la forme hibride şi artificiale, tot atît de contrarii dezvoltării firești a limbii ca şi formele învechite impuse de Academie. Baretti, critic literar, îşi dă seama mai curînd de această primejdie şi în acest sens se arată împotriva influențelor neîngrădite ale limbii franceze, deşi aminteşte, în repetate rînduri, exemplul Franței şi admiră

[1] G. Baretti, *Lettere familiari, Lettera a Francesco Careno*, 13 ottobre 1770, *în Le più belle pagine*, Milano, Treves, 1921, p. 258.

[2] *Rinunzia avanti notaio*, cit., în *Da „Il Caffè"*, ed. cit., p. 18.

Scanned with OKEN Scanner

răspîndirea uniformă în această țară a limbii literare și naționale. Purismul primilor critici literari din anii Risorgimentului nu va face decît să ducă mai departe această poziție a lui Baretti, în care se manifesta atît preocuparea de a ridica limba italiană la nivelul celorlalte limbi culte europene, a căror istorie se aseamănă cu istoria limbii italiene, cît și conștiința individualității naționale a acesteia și a posibilităților ei proprii de progres. Este prezentă aici mîndria națională și ea dictează, spre pildă, răspunsul lui Baretti la unele observații ale lui Voltaire cu privire la limba italiană, în *Discours sur Shakespeare* (cap. VIII). Sîntem cu aceasta în pragul Risorgimentului apropiat ; generația următoare lui Baretti, generația lui Foscolo, va pune în fruntea problemelor limbii pe aceea a unității limbii italiene și va arăta că ea se impune în împrejurările politice noi care se creau la acea dată.

Discuțiile cu privire la limbă au contribuit, în toată această perioadă a desfășurării lor, la promovarea ideologiei clasei în ascensiune ; axate în jurul ideii de progres, de progres al societății și al culturii în general, de progres, în consecință, și al limbii, ele și-au dat aportul la consolidarea iluminismului în Italia.

Ceea ce caracterizează deci discuțiile despre limbă, și la această dată, este integrarea lor hotărîtă în problemele generale ale culturii și ale stării politice a țării. Pe măsură ce purismul arhaizant al lui Bembo, susținut de Academie, se dovedea a fi fost un obstacol în dezvoltarea limbii, situația de generală rămînere în urmă a culturii italiene era discutată în raport cu această situație a limbii, iar critica la adresa bembismului se afirma în ideea progresului. Programul de cultură, cuprins în opera lui Muratori sau în articolele din „Caffè", privea atît progresul ideilor și al artei cît și progresul paralel al limbii. Criza culturii, semnalată la sfîrșitul secolului al XVI-lea de către Tassoni, fusese însoțită de o criză a limbii literare ; în ambele cazuri, rămînerea în urmă a Italiei, față de Franța, îndeosebi, își avea originea în condițiile politice care se creaseră la sfîrșitul Renașterii și cerea să fie remediată printr-o acțiune de aceeași natură, așadar printr-o acțiune politică, în speță prin

Scanned with OKEN Scanner

crearea statului național. Generațiile lui Muratori și Baretti avertizaseră asupra gravității situației comparînd cultura italiană cu cea franceză, cea mai apropiată ei prin origini și condiții de dezvoltare ; decalajul pe care ele îl constată în defavoarea Italiei indică sarcinile de viitor ale clasei în ascensiune. În momentul cînd schimbările politice europene creează condiții noi și în Peninsulă, intelectualitatea burgheză reia discuția asupra limbii în cadrul luptei pentru unitatea națională.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL VI

„CHESTIUNEA LIMBII" ŞI PROBLEMA NAŢIONALĂ

Legătura strînsă care există între limbă şi condiţiile politice ale unei comunităţi de oameni nu putea să apară decît într-o formă neprecisă atîta timp cît ideea de naţiune şi de stat naţional era ea însăşi inexistentă sau doar la începutul afirmării ei. Cu toate acestea, condiţiile particulare de dezvoltare a limbii italiene au fost de la început considerate în raport cu condiţiile statelor respective, chiar dacă soluţiile propuse nu puteau să fie juste tocmai pentru că ele nu porneau dintr-o cunoaştere perfectă a cauzelor. Discuţia problemei la Dante, privind alegerea dialectului care să devină limbă literară, se referă limpede la condiţiile politice ale Italiei, arătînd că ele nu sînt propice asigurării unei limbi unitare, şi substituie autorităţii centrale a unei Curţi, autoritatea difuză a scriitorilor demni de a impune limba lor ca model de limbă literară. În toate discuţiile următoare, din secolul al XVI-lea începînd, se amintesc întotdeauna condiţiile specifice ale Italiei şi se arată că ele sînt un obstacol în rezolvarea problemei. Dincolo de argumentaţia de multe ori întortocheată şi stufoasă a lui Bembo sau Tolomei, regăsim întotdeauna preocuparea de bază, aceea de a coordona dezvoltarea mai departe a vulgarei cu dezvoltarea generală a societăţii şi de a împiedica stagnarea ei în formele trecutului. Preocuparea apare cu atît mai insistent cu cît societatea italiană regresează faţă de nivelul atins în Renaştere, iar fenomenul respectiv este observat şi criticat, la început mai ales, în manifestarea lui cea mai exterioară, aceea a stagnării

Scanned with OKEN Scanner

limbii literare. În momentul cînd, prin ridicarea din nou a burgheziei, rămînerea în urmă a Italiei este privită în raport cu situația din Franța, cauzele înseşi ale acestei stări încep să devină mai clare şi se întrevăd soluțiile corespunzătoare. Comparația cu Franța pe care am întîlnit-o în paginile lui Baretti porneşte de la situația limbii, dar semnalează totodată deosebirea condițiilor politice dintre cele două țări; ideea unității naționale oferea astfel calea de rezolvare în chestiunea limbii prin aceea că descoperea cauzele ei specifice.

Această fază nouă în istoria „chestiunii limbii" cuprinde, la rîndul ei, aproape un secol: de la formarea ideii naționale, ca rezultat al formării relațiilor de producție capitaliste, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pînă la formarea statului național, ca rezultat al luptei duse de burghezie în prima jumătate a secolului următor. Am arătat că există o primă formulare în acest fel a problemei, în opera iluminiştilor lombarzi şi a lui Baretti. La sfîrşitul secolului, atunci cînd campaniile lui Napoleon înlătură ocupația austriacă şi îngăduie alcătuirea, deşi temporară, a unui stat italian, republică, apoi regat, ideea națională, astfel înfăptuită, determină discutarea largă a multor probleme ale culturii italiene în cadrul aceluiaşi punct de vedere. Opera lui Foscolo reflectă acest moment istoric şi îşi aduce contribuția la discuția asupra limbii; „dimensiunea socială" este de data aceasta limpede atît în soluția propusă cît şi în întregul argumentației. În timp ce legătura dintre limbă şi ideologie se făcea, în tratatele din Cinquecento, de cele mai multe ori prin intermediul poeticii, iar „dimensiunea socială" a discuției rezultă doar indirect din argumentație, cei care discută de data aceasta „chestiunea limbii" — şi între ei, printre primii, se numără Foscolo — o fac în cadrul unei activități politice sau literar-militante indicînd astfel de la început coordonatele problemei şi importanța pe plan național a rezolvării ei. Iată de ce, de altfel, cu excepția observațiilor lui Leopardi, scrierile care tratează despre limbă sînt fie prelegeri universitare, fie articole publicate în revistele unei şcoli literare, fie, în sfîrşit, expuneri de program întocmite din însărcinare oficială, în cadrul unei largi acțiuni de organizare a culturii. Semnalînd astfel coordonatele politic-culturale ale discuției şi conținutul de aceeaşi natură al argumentației, nu constatăm însă altceva

Scanned with OKEN Scanner

decît o fază nouă în dezvoltarea unei probleme care își arătase întotdeauna, mai mult sau mai puțin direct, legătura ei strînsă cu dezvoltarea generală a ideologiei și culturii burgheze în Italia. În momentul în care cei care discută chestiunea limbii sînt exponenții ideii naționale, iar aceasta a și determinat formarea unei conștiințe naționale active, coordonatele problemei apar tuturor cu deplină claritate ; și ceea ce se spusese de către predecesorii lor doar în cadrul argumentației devine la ei conținut și scop principal al problemei discutate, interesînd direct opera de construire a statului și a culturii naționale.

În a doua din *Lecțiile de elocință*, Foscolo spune că „fiecare națiune are o limbă" și „fiecare literat trebuie să se adreseze națiunii lui în limba patriei" [1]. El cercetează apoi condițiile istorice care au determinat ridicarea dialectului florentin la gradul de limbă literară și arată totodată rolul scriitorilor în formarea acestei limbi ; în sfîrșit arată caracterul învechit al actualei limbi literare și necesitatea ca ea să fie îmbogățită în raport cu exigențele prezentului. Discuția cuprinde așadar la Foscolo atît partea de analiză cît și aceea de concluzii și de program ; „chestiunea limbii" apare în cadrul ei firesc întrucît argumentația în favoarea limbii naționale pornește de la istoria formării limbii literare ; cercetătorul aplică metoda istorică și dă concluziilor sale o finalitate practică imediată. Poet el însuși, Foscolo nu confundă însă problema limbii cu problemele poetice ci îi păstrează autonomia și o discută cu argumentele ei proprii care sînt de ordin istoric-politic ; el nu confundă planurile, dar știe că rezolvarea chestiunii limbii pe plan istoric-politic implică modernizarea limbii, adică adecvarea ei la conținutul ideologic nou al literaturii, fie ea poezie sau expunere a unei concepții filozofice.

Punctul de vedere istoric determină argumentarea științifică și înlătură conținutul polemic obișnuit în discuțiile despre limbă. Foscolo explică istoricește hegemonia dialectului florentin și a dialectului toscan asupra celorlalte dialecte din Peninsulă,

[1] Ugo Foscolo, *Della lingua italiana considerata storicamente e letterariamente*, în *Lezioni, articoli di critica e di polemica*, a cura di Emilio Santini, Firenze, Le Monnier, 1933, p. 77. Pentru valoarea observațiilor lui Foscolo cu privire la istoria limbii literare italiene, cf. și Benvenuto Terracini, *„L'aureo Trecento" e lo spirito della lingua italiana*, în „Giornale storico della letteratura italiana", 1957, fasc. 405, p. 14—15.

Scanned with OKEN Scanner

arătînd că ea se datorează superiorității organizației de stat a Florenței comunale și, în consecință, superiorității culturii ei. Renunțînd la criteriul de judecată estetic, care susținea „frumusețea" sau „armonia" mai mare a graiului toscan, Foscolo privește formarea limbii literare ca rezultat al condițiilor social-politice și consideră că Florența era, în secolul al XIV-lea, statul cel mai democratic al Italiei, așa încît numai aici graiul poporului a devenit „ilustru" și a format baza limbii comune literare. Aceleași cauze istorice au determinat formarea literaturii florentine în operele mari ale aceluiași secol, ceea ce a avut drept urmare legătura strînsă și aproape de nedespărțit dintre limba literară și creația poetică a Trecentului. Recunoscînd rolul lui Dante, Petrarca și Boccaccio în formarea limbii literare, Foscolo integrează acest rol al scriitorilor în determinismul istoric prin care a explicat hegemonia statului florentin în Italia ; totodată, adaugă la aceasta rolul scriitorului în societate, incluzînd în aceasta folosirea de către el, în mod necesar, a limbii comune pe care o perfecționează prin însuși faptul că o folosește. Definind funcția literaturii și arătînd finalitatea ei „de a vorbi părerilor și pasiunilor poporului" [1], el arată că ridicarea graiului florentin la rolul de limbă literară s-a înfăptuit prin opera scriitorilor în condițiile arătate, de hegemonie a Toscanei asupra statelor din Peninsulă. Respingînd mai departe purismul arhaizant, scriitorul polemizează împotriva Academiei „della Crusca" pornind de la aceleași considerații istorice ; el consideră că, deși formată pe baza dialectului florentin, limba literară s-a îmbogățit ulterior cu împrumuturi din alte dialecte, o dată cu progresul însuși al gîndirii și cu apariția ideilor noi. În mod firesc, punctul de vedere istoric îi impune lui Foscolo să afirme că „numărul cuvintelor crește o dată cu noi," [2] ceea ce îl face să considere insuficient *Vocabularul* Academiei ; rămînerea în urmă a limbii față de progresul ideilor îi apare, în sfîrșit, în conținutul pedant al multor scrieri de la Renaștere încoace ; domnia regulilor rigide privind imitația Trecentului a făcut ca mulți scriitori să fie simpli retori, „parolai pedanteschi e gelati", spune Foscolo. Lipsa de legătură dintre scriitor și public, determinată de lipsa de adeziune a celui dintîi la actualitate, se regă-

[1] Ugo Foscolo, *op. cit.*, p. 82
[2] Idem, *ibidem*, p. 87

Scanned with OKEN Scanner

seşte în folosirea permanentă a limbii trecutului ; pornind de la un fapt de limbă, de la purismul arhaizant, Foscolo stabileşte din nou legătura dintre limbă şi cultură, considerînd pedantismul lingvistic drept factor al retorismului în poezie.

Prezenţa discuţiilor cu privire la limbă în opera lui Foscolo şi nu mai puţin în opera lui Leopardi şi în paginile revistei „Il Conciliatore" este, prin argumentele şi concluziile ei, un element de caracterizare a romantismului italian, întrucît contribuie la definirea lui drept un romantism progresist. În adevăr, poeţi de frunte discută despre limbă, arătînd că problemele ei sînt de fapt problemele istoriei politice şi culturale a Italiei ; ei sînt preocupaţi de a dovedi funcţia socială şi politică a literaturii, iar dezvoltarea greşit orientată a limbii literare în Italia le este un prilej binevenit de a afirma existenţa progresului continuu al ideilor şi de a susţine că Italia trebuie la rîndul ei să reintre pe drumul progresului. Importanţa pe care o are, în opera lui Foscolo, chestiunea limbii dovedeşte prioritatea preocupărilor de ordin naţional, ideologic, faţă de cercul închis al sentimentelor personale. Văzuţi în lumina discuţiei asupra limbii, romanticii italieni sînt gînditori înaintaţi, polemişti în favoarea progresului culturii şi al progresului patriei şi nu dovedesc decît prea puţin individualismul sentimental propriu romantismului pasiv. Prezenţa discuţiei despre limbă în opera romanticilor italieni confirmă continuitatea ideologică ce există, în cazul Italiei, între iluminism şi romantism şi confirmă prin aceasta, totodată, rădăcinile interne, naţionale, ale aceluiaşi romantism.

Purismul, care găseşte noi apărători în anii ocupaţiei franceze, se integrează, prin latura lui pozitivă, aceluiaşi romantism progresist. El apără tradiţiile naţionale ale culturii şi, implicit, ale limbii italiene, îndemnînd-o să respecte exclusiv exemplele ei din trecut. Contradictoriu în însăşi formularea tezelor lui, întrucît apăra, prin raportarea la trecut, ceea ce era de fapt o victorie asupra acestui trecut — căci conştiinţa naţională era o victorie asupra ideologiei feudale —, purismul a fost susţinut de un număr restrîns de intelectuali ; iar dintre aceştia, cel mai reprezentativ, Antonio Cesari, era cleric şi ca atare era în mod necesar ostil progresului. Purismul nu a reprezentat decît o contribuţie neadecvată la lupta naţională, dar

Scanned with OKEN Scanner

a reușit să țină în loc inițiativele înnoitoare și să prelungească, în planul concret al creației literare, domnia modelelor din Trecento. Interesant este, pentru caracterizarea purismului, faptul că el apelează, ca și unii autori din Cinquecento, la punctul de vedere poetic, ajungînd la un adevărat estetism în această direcție, întrucît împarte cuvintele după armonia sunetului, absolutizînd valoarea efectului sensorial și neglijînd conținutul ideii, ignorîndu-l cu totul ca și cum nici nu ar exista. Latura pozitiv-patriotică a purismului se manifestă, de altfel, în mod limpede numai la Basilio Puoti [1], în timp ce la Cesari domină exclusiv cultul sunetului armonios, ca și cum limba ar reprezenta transcrierea unui sunet și nu comunicarea unei idei. Dacă așadar, apărarea tradiției naționale prin respingerea influențelor străine putea să însemne o contribuție la rezistența și afirmarea națională, adevărata cale de luptă pentru limba poporului italian trebuia să fie alta.

Critica purismului, întreprinsă de Vincenzo Monti, și intervenția energică a „Conciliatorului" în același sens dovedesc poziția înaintată a primei generații de scriitori ai Risorgimentului și ilustrează limpede conținutul progresist al romantismului italian. În același timp, chestiunea limbii dobîndește, de data aceasta, cu adevărat semnificația unei chestiuni naționale, integrînd în ea aspectele și problemele diferite ale culturii italiene în dezvoltarea ei istorică și în conținutul ei actual.

Purismul întîmpinase de la început opoziția unui scriitor de frunte, cum era Vincenzo Monti, care semnalase cel dintîi anacronismul noii ediții a *Vocabularului* Academiei „della Crusca", tipărit în 1806 sub îngrijirea lui Antonio Cesari. *Propunerile* lui Monti privind „unele adausuri și corectări" la acest

[1] Cf. Luigi Settembrini, *Ricordanze della mia vita*, parte I, cap. VII, (*L'Università*), în *Opere scelte* a cura di Luigi Neri, Torino, Utet, 1955, p. 89—90, unde Puoti este arătat drept cel care „a restaurat limba stricată și devenită barbară"; în continuare, Settembrini subliniază semnificația purismului în cadrul luptei pentru unitatea națională a Italiei: „... atunci cînd un popor și-a pierdut patria și libertatea și este împrăștiat în lume, limba îi ține loc de patrie și de tot; și (că) atunci cînd renasc în el gîndul și sentimentul măreției lui trecute, limba revine la formele ei vechi. Știți că așa s-a întîmplat în Italia, și că primul lucru pe care l-am voit atunci cînd ne-am simțit din nou italieni, după trei veacuri de robie, a fost acela de a avea limba noastră comună ... Limba a fost pentru noi amintirea măreției, a înțelepciunii, a libertății, iar studiile (asupra limbii) au fost prima manifestare a sentimentului național".

Scanned with OKEN Scanner

Vocabular se întemeiază pe o concepție clar exprimată despre progresul culturii și al limbii : „cu cît se perfecționează spiritul, cu atît se perfecționează în mod necesar și limba care este imaginea spiritului", spune Monti continuînd pe scriitorii iluminismului lombard. Poet de frunte, el vede mai în adîncime legătura dintre limbă și epocă, înțelegînd că limba dobîndește bogăție și expresivitate sporite numai în măsura în care transmite în mod viu și direct ideologia unei generații, redînd în toate aspectele procesul ei de formație. Limba trebuie „să fie hrănită cu spiritul nou corespunzător intereselor noi", spune tot Monti și la rîndul lui arată însemnătatea, pe plan național, a problemei discutate ; el observă că rezolvarea ei, deci orientarea conștientă a limbii pe o linie de dezvoltare nouă, trebuie să se facă prin conlucrarea tuturor intelectualilor Italiei și nu numai a celor grupați în jurul lui Antonio Cesari și care erau discipoli ai noului purism. Programul de cultură prevedea o consultare a „învățaților" din întreaga Peninsulă, „de la poalele Alpilor pînă la capul Lilibeo", dat fiind că pretutindeni se vorbește aceeași limbă italiană. Monti amintea așadar puriștilor că problema limbii este o problemă națională și o readucea în contextul ei firesc, acela al problemelor de istorie și de literatură a Italiei. Publicarea, într-o nouă ediție, a *Propunerilor* lui Monti și apariția în 1817, a celui de al doilea volum al operei, determină publicarea în „Conciliatorul" a unei ample recenzii semnate de Ludovico Di Breme, care constituie la rîndul ei manifestul romanticilor în discuția problemelor limbii literare. Apărînd în revista care reprezenta o generație de intelectuali și o școală de poeți, recenzia lui Di Breme exprima în adevăr mai mult decît o poziție personală și dovedea atît însemnătatea larg-culturală și națională recunoscută problemelor în discuție, cît și necesitatea rezolvării lor prin colaborarea celor mai reprezentativi dintre intelectualii Italiei. Chestiunea limbii își dovedea limpede „dimensiunea socială" și determina totodată formularea unui program de acțiune de ordin cultural, pe care statul național o dată constituit ar fi urmat să-l ducă la îndeplinire.

Ampla recenzie a lui Di Breme — de fapt patru articole publicate succesiv în cursul anului 1819 — are în adevăr caracterul unui manifest, pledoarie pentru progresul limbii în raport

Scanned with OKEN Scanner

cu progresul ideilor [1]. Preocupat de problemele specifice culturii italiene, în speță de rămînerea ei în urmă față de cultura țărilor vecine, Di Breme analizează cauzele înapoierii limbii italiene și găsește că ele sînt în cea mai mare parte aceleași cu cauzele decăderii generale a culturii. Inexistența unui stat centralizat și ca atare inexistența unui centru politic și cultural unic al întregii Peninsule nu a permis dezvoltarea și progresul limbii, deoarece acestea sînt posibile numai atunci cînd limba servește drept mijloc de comunicare într-o comunitate socială vastă și complexă care implică o sferă largă de preocupări și interese. Italiei i-a lipsit, îndeosebi după Renaștere, o perioadă de intensă frămîntare ideologică, cum a fost Reforma protestantă în alte țări, iar „nepăsarea și... amorțeala spiritelor", ca și „indiferența voințelor" s-au reflectat foarte curînd în limbă, determinînd rămînerea ei în urmă prin folosirea mai departe a formelor învechite ale secolului al XIV-lea. Autorul insistă în a sublinia cauzele de ordin ideologic care au oprit în loc dezvoltarea limbii : este vorba de redusa participare a poporului la conducerea și viața statului ; și este vorba totodată de numărul mărginit al problemelor și ideilor noi care se impun atenției și preocupării intelectualilor. Lipsind ideile, limba însăși a rămas în urmă, în sensul că dezvoltarea ei a fost unilaterală ; ea s-a dezvoltat ca limbă a poeziei și a religiei, dar nu și-a format vocabularul necesar ideilor filozofice sau genurilor literare moderne.

Analiza lui Di Breme se dovedește însă a fi mai ales un avertisment cu privire la situația actuală a limbii, în scopul de a găsi mijloacele necesare pentru dezvoltarea ei de aci înainte. Generația lui Di Breme se ridicase ideologic încercînd să ajungă din urmă ideologia burgheziei franceze contemporane ; în mișcarea culturală, începută în a doua jumătate a secolului precedent, apăruse cu evidență inferioritatea limbii italiene față de limba franceză, ca instrument de cultură, și semnalul de alarmă fusese dat încă de atunci. „Conciliatorul" se vedea în fața aceleiași dificultăți, care nu fusese încă învinsă ; de aceea, articolele lui Di Breme conțin o importantă latură de program cultural, propunînd, ca și opera principală a lui Cesarotti, mijloa-

[1] Cf. N. Façon, *Chestiunea limbii în revista „Il Conciliatore"*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958.

Scanned with OKEN Scanner

cele concrete de îmbogăţire a limbii italiene în aşa fel încît ea să corespundă gradului de dezvoltare a ideilor.

Întrebîndu-se în ce măsură „gîndirea se poate folosi de această limbă şi în ce măsură ea corespunde nevoilor analizei intelectuale", Di Breme afirmă, la rîndul lui, existenţa progresului neîncetat, atît în natură cît şi în cultură; vorbeşte de „neobosita activitate care reînnoieşte ceas cu ceas întreaga fire" şi arată că acelaşi rol înnoitor al timpului se verifică şi în domeniul ideilor : timpul, spune el, este prin excelenţă producător, întrucît el face ca „lucrurile şi ideile epuizate să facă loc celor care s-au născut din ele" [1]. Ca şi Tassoni şi Baretti, el extinde existenţa progresului la domeniul limbii şi, arătînd că nimic nu rezistă acestui „înnoitor" neobosit care este timpul, consideră că putem orienta noi înşine dezvoltarea limbii, conlucrînd cu timpul „în mod intenţionat şi ştiinţific". Important este aici acest program de cultivare a limbii printr-o acţiune a cărei sarcină revine intelectualilor; limba va trebui pusă treptat în concordanţă cu dezvoltarea ideilor, în aşa fel încît să poată îndeplini funcţia de transmitere a lor.

Indicînd totodată sensul în care se dezvoltă limba, autorul arată că el trebuie avut în vedere în acţiunea dusă pentru cultivarea ei. Di Breme se dovedeşte a fi un discipol al iluminiştilor, integrînd cauza limbii naţionale idealului raţionalist şi universalist al ideologiei respective. Scopul ultim al cultivării limbii nu este pentru el formarea limbii naţionale, ci perfecţionarea în aşa fel a acesteia încît ea să fie, prin gramatica ei, o parte a limbii universale; nu specificul naţional al limbilor îl interesează pe scriitor, ci formarea în viitor a „graiului omenesc", sistem unic de limbaj, bazat pe faptul că „una singură este mintea, pentru întreaga specie omenească, şi una singură este forma gîndirii, adică a cuvîntului interior". Ideea progresului se manifestă şi în acest aspect al discuţiei : Di Breme consideră că, în viitor, sistemul gramatical al limbilor va fi unificat în sensul că, în locul varietăţii şi a inegalităţii în ce priveşte capacitatea de exprimare şi de comunicare a diferitelor limbi, avînd sisteme gramaticale diferite, se va impune, poate, nu un

[1] L. Di Breme, *Proposta di alcune correzioni ed aggiunte al Dizionario della Crusca*, în *„Il Conciliatore"*, a cura di Vittore Branca, Firenze, Le Monnier, 1954, v. III, p. 147.

Scanned with OKEN Scanner

singur grai, dar un singur sistem gramatical, cel mai simplu şi totodată cel mai potrivit pentru căutarea şi aflarea adevărului.

Alături de acest scop final şi îndepărtat, care corespunde dezvoltării generale a culturii universale, Di Breme se ocupă însă şi de modalităţile de cultivare a limbii italiene pentru ca ea să poată exprima şi comunica ideile înaintate. În acest sens el se ridică împotriva *Vocabularului* învechit al Academiei şi propune introducerea de neologisme, formarea de cuvinte derivate şi compuse, precum şi folosirea cu sensuri noi a cuvintelor vechi, toate acestea pentru a crea vocabularul necesar exprimării noţiunilor noi apărute în civilizaţia şi în cultura Italiei. Ca şi Di Breme, alţi colaboratori ai „Conciliatorului," care atingeau incidental chestiunea limbii, se dovedeau preocupaţi de formarea unei limbi italiene comune şi moderne, propunînd la un moment dat folosirea temporară a dialectelor ca limbi scrise pentru a se putea da astfel maselor populare elementele de cultură care altfel le rămîn străine, întrucît ele nu folosesc încă limba comună şi unică a scriitorilor [1]. Conţinutul principal al articolelor lui Di Breme priveşte caracterul învechit al limbii preconizate de Academie, propunînd, ca remediu, „reînnoirea sistemului lexicologic" al limbii italiene, aşadar îmbogăţirea şi modernizarea ei în acord cu cerinţele contemporane. Di Breme propunea astfel rezolvarea problemelor legate de limbă în ordinea urgenţei lor ; arăta că problema cea mai însemnată în momentul de faţă era ridicarea limbii italiene la nivelul celorlalte limbi de cultură moderne, întrucît numai în felul acesta Italia va putea beneficia de „întregul folos al culturii omeneşti şi al civilizaţiei intelectuale". Problema unităţii naţionale a limbii îi apare drept o sarcină de viitor în sensul că ea va putea fi realizată numai ca urmare a unităţii politice a Peninsulei şi deci prin existenţa unui centru unic, politic şi în acelaşi timp cultural ; iar unitatea de stat ea însăşi va trebui susţinută printr-o acţiune de „educaţie naţională" care să risipească prejudecăţile locale şi să îngăduie acea nivelare a particularităţilor dialectale care precede etapa limbii naţionale.

Articolelor lui Di Breme li se pot alătura, ca o confirmare a însemnătăţii lor în ideologia înaintată a acelor ani, observa-

[1] P. Borsieri, *Avventure letterarie di un giorno o consigli di un galantuomo a vari scrittori*, în *I Manifesti romantici del 1818*, a cura di C. Calcaterra, Milano, Utet, 1951, p. 162.

țiile lui Leopardi cuprinse în *Zibaldone* și în corespondență. Filolog și totodată cunoscător erudit al istoriei culturii, Leopardi discută „chestiunea limbii", la fel ca și înaintașii săi în această problemă, din punctul de vedere larg al istoriei politice și al istoriei culturii italiene. Dar chiar dacă nu ar fi avut, prin pregătirea lui de filolog, un interes firesc pentru textele de limbă italiană veche, Leopardi ar fi discutat în orice caz chestiunea limbii, deoarece aceasta era, și continuă să fie în parte și astăzi, pentru orice scriitor italian, problema mereu actuală, aceea de care el se lovește de îndată ce începe să scrie.

Observațiile lui Leopardi nu se deosebesc așadar de cele ale predecesorilor sau ale contemporanilor nefilologi; preocupat, ca și aceștia, de starea culturii italiene, el se referă, ca și iluminiștii, nu rareori la exemplul Franței; conținutul patriotic al primelor sale poezii se regăsește în observațiile cu privire la limbă și definește apartenența poetului la prima generație a Risorgimentului.

Legînd istoria limbii de istoria culturii, Leopardi consideră că secolul al XVI-lea a marcat momentul de maximă dezvoltare a culturii italiene care începe apoi să decadă, atît în literatură cît și în limbă, rămînînd în urma progreselor generale ale celorlalte culturi. Leopardi punea cu acest prilej o problemă deosebit de interesantă, pe care Di Breme o indica doar în treacăt și care apăruse într-o formă destul de precisă în cursul secolului precedent, în legătură cu unele critici franceze la adresa culturii italiene. Este vorba de problema genurilor literare moderne și, mai ales, de lipsa acestor genuri din literatura italiană. Leopardi semnalează, spre pildă, inexistența sau slaba prezență a unor genuri ca acela al scrisorilor, al jurnalului intim, al povestirii familiare, al cărților instructive și pentru copii [1]; observînd că îi lipsea Italiei limba și literatura modernă [2], el arată cît este de mare necesitatea genurilor arătate mai sus și deplînge „totala lipsă de cărți naționale în Italia".

Problema modernității se punea de data aceasta, așadar, în mod concret și ea ridica în același timp problema limbii;

---

[1] Cf. Leopardi, *Disegni letterari*, în *Scritti letterari*, per cura di G. Mestica, Firenze, Le Monnier, 1924, vol. II, p. 268.

[2] Leopardi, *Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura*, Firenze, Le Monnier, 1905, însemnarea din 4 noiembrie 1823, vol. VI, p. 214—215.

Scanned with OKEN Scanner

scriitorul cult de astăzi, observa Leopardi, acela care ar fi voit să fie la nivelul culturii moderne, ar fi trebuit să-şi creeze limba adecvată genurilor noi în care ar fi voit să scrie. Rămînerea în urmă a culturii italiene, concretizată în lipsa anumitor genuri literare, se dovedea confirmată prin rămînerea în urmă a limbii literare. Critica Academiei „della Crusca" revine aşadar cu necesitate şi la Leopardi, poetul considerînd că purismul lui Bembo a împiedicat dezvoltarea firească a limbii literare pe care a închis-o în limitele rigide ale unui *Vocabular* arhaizant şi pedant, obligîndu-i pe scriitori să folosească numai cuvintele cuprinse în acesta. Referindu-se aşadar la actualitatea ideilor lui Bembo şi în prezent, Leopardi arăta că „puritatea" limbii este o simplă ipoteză, irealizabilă istoriceşte; considera că limba se îmbogăţeşte în raport cu ideile noi pe care trebuie să le comunice şi respingea orice îngrădire a împrumuturilor străine atunci cînd acestea sînt necesare: „a renunţa la un cuvînt nou sau la un înţeles nou, sau a le îndepărta oricît ar fi de străine sau de barbare, atunci cînd limba noastră nu posedă un echivalent sau acesta nu este tot atît de precis în sensul său, înseamnă şi nu poate să însemne altceva decît a renunţa sau a alunga din limbă şi a considera drept barbară şi neîngăduită o idee nouă şi o concepţie nouă a spiritului omenesc" [1].

Ideea, care revine în critica Academiei „della Crusca", ideea progresului în limbă prin îmbogăţirea ei continuă o dată cu îmbogăţirea gîndirii omeneşti, îl alătură pe Leopardi de întregul iluminism; se întîlneşte însă la el, mai reliefat decît la Ludovico Di Breme, discuţia cu privire la limba naţională şi la căile de formare a acesteia. Leopardi observă că, spre deosebire de limba literară franceză, cea italiană s-a dezvoltat ca limbă scrisă, deosebită de limba populară vorbită. El ştie că „împrejurări politice şi sociale" particulare au determinat această dezvoltare specifică [2] şi deplînge consecinţele ei; în fine menţionează, între acestea, mai ales inexistenţa unei limbi literare moderne care să fie adecvată genurilor literare de acelaşi fel. În acelaşi timp, scriitorul indică modul de rezolvare a acestei situaţii în formula limbii naţionale, pe care o identifică cu limba comună vorbită de întregul popor. Este interesant de

[1] Leopardi, *op. cit.*, însemnarea din 18 aprilie 1822, vol. IV, p. 218.
[2] Idem, *ibidem*, însemnarea din 19 iulie 1821, vol. III, p. 103.

Scanned with OKEN Scanner

amintit că Leopardi consideră, spre pildă, că Annibal Caro şi-a scris operele dramatice în limba naţională a secolului al XVI-lea [1]; îl admiră deci pe acest scriitor al Renaşterii pentru că a folosit limba comună a epocii, iar nu o imitaţie a limbii poetice din trecut. Legătura strînsă care trebuie să existe între limbă şi viaţa contemporană a unui popor este pentru Leopardi argumentul principal în susţinerea limbii naţionale; el respinge purismul şi totodată florentinismul întrucît ambele atribuie Toscanei şi Florenţei o funcţie culturală pe care acestea au avut-o în trecut, dar pe care astăzi nu o mai au [2]. A socoti aşadar şi astăzi că limba literară trebuie să se confunde cu toscana sau cu florentina înseamnă a accepta drept limbă literară fie o limbă inactuală, fie un grai local.

Este vie totodată pentru Leopardi ideea limbii naţionale în opoziţie cu noţiunea de limbă universală care, după el, nu ar putea să fie decît „săracă, timidă, monotonă, uniformă, aridă şi urîtă", judecată care îl depărtează de iluminişti, întrucît dovedeşte o înţelegere mai concretă şi mai justă a raportului care există între limbă şi societate de-a lungul istoriei lor. Contemporan al primelor revoluţii naţionale din Balcani, admirator al luptelor de eliberare a Grecilor, Leopardi avea prezentă, într-un mod deosebit de pregnant, ideea naţională, pentru că o vedea manifestată în istoria contemporană a ţărilor vecine. Iată de ce îi apărea abstractă şi ireală ideea limbii universale, căreia nu-i corespundea pentru moment nici o realitate socială, nici o formaţiune istorică, de cultură sau de trecut politic. La distanţă de numai cîţiva ani faţă de articolele lui Di Breme, Leopardi punea problema limbii în raport direct cu luptele în curs în Europa. Di Breme vorbise de limba naţională fără a se opri însă în mod esenţial asupra ei şi fără a o socoti drept etapa imediat următoare pe care limba italiană trebuia s-o ajungă; poate l-au determinat la aceasta şi motive exterioare, întrucît cenzura austriacă nu era desigur de trecut cu vederea. Mai probabil este însă că ideologiceşte el era mai aproape de iluminişti şi limba naţională îi apărea numai ca o etapă, alături de celelalte, în dezvoltarea „gramaticii universale".

[1] Leopardi, *op. cit.*, însemnarea din 29 iunie 1822, vol. IV, p. 290.
[2] Idem, *ibidem*, însemnarea din 19 noiembrie 1821, vol. IV, p. 63.

Scanned with OKEN Scanner

Contextul în care apare, la Leopardi, chestiunea limbii, este, în primul rînd, de ordin politic şi social. Indicaţiile scriitorului cu privire la limba naţională pornesc de la ideea că între limba literară şi limba vorbită de majoritatea poporului trebuie să existe o legătură constantă. Leopardi consideră că acest fapt este esenţial şi, în consecinţă, respinge atît purismul arhaizant cît şi florentinismul, ambele depăşite de istorie şi necorespunzătoare situaţiei contemporane a limbii în Italia. Raportul constant pe care el îl cere între literatură şi limbă îi apărea pe deplin înfăptuit în istoria culturii franceze, în timp ce Italiei îi lipsea o limbă „uşor de înţeles şi plăcută atît poporului cît şi literaţilor". Constatînd că „proza italiană" nu există încă, el se referea la acea literatură modernă „cu adevărat naţională şi proprie timpului" [1], în care cuprindea şi genul romanului, în speţă al romanului istoric, prin care ideile noi şi fecunde ar fi pătruns dincolo de numărul restrîns al literaţilor, putînd să fie înţelese şi să circule „de la un capăt la altul al Peninsulei" [2]. Poporul este, pentru Leopardi, o realitate socială pe care el o are neîncetat în vedere atunci cînd discută situaţia contemporană a literaturii ţării sale; chestiunea limbii se pune aşadar în legătură cu problema reînnoirii acestei literaturi prin orientarea ei spre popor, prin transformarea ei într-o literatură „cu adevărat naţională". Leopardi crede, la un moment dat, că graiul florentin vorbit ar corespunde acestei noţiuni de limbă comună naţională; în scrisoarea din 30 aprilie 1817, îi spune lui Pietro Giordani că socoteşte necesar să se stabilească pentru cîtăva vreme la Florenţa deoarece acolo ar cunoaşte limba adevărată, vorbită de popor. Dar însemnările ulterioare din *Zibaldone* nu confirmă această judecată; Leopardi înţelege că Florenţa nu mai este centrul de cultură al Italiei şi că graiul ei nu mai poate fi model al limbii naţionale. Legătura cu poporul, caracterul viu al limbii nu erau suficiente pentru a-i da valoarea de limbă naţională. Leopardi defineşte limba naţională, arată însemnătatea ei pentru însăşi dezvoltarea literaturii şi, refuzînd modelul florentin, consideră că progresul istoriei va determina cu necesitate formarea acelui nou centru cultural în jurul căruia

[1] Leopardi, *Disegni letterari*, în *Scritti letterari*, ed. cit., vol. II, p. 266.
[2] Leopardi, Scrisoare adresată lui G. Montani, 21 mai 1819, în *Lettere scelte*, Milano, Sonzogno, 1908, p. 128.

Scanned with OKEN Scanner

să se alcătuiască atît literatura nouă cît şi limba naţională a Italiei.

Chestiunea limbii se pune pentru prima oară lui Manzoni aproape în aceiaşi ani şi în legătură cu aceeaşi problemă care-l preocupase pe Leopardi : a genurilor de literatură modernă care lipseau Italiei. Problema limbii apare la Manzoni o dată cu *Logodnicii* ; problemele romanului aduc cu sine problemele de limbă pe care poetul liric nu le cunoscuse ; exigenţele genului erau de aşa natură încît limba literară tradiţională se dovedea cu totul inadecvată scopului urmărit. Cu mulţi ani înainte de înfăptuirea statului naţional, Manzoni vedea necesitatea unei limbi care să corespundă genului specific al romanului pe care el îl încerca şi care era romanul istoric-realist. Discuţia asupra limbii dobîndea astfel, şi în cazul lui Manzoni, o semnificaţie largă, întrucît implica o privire critică asupra literaturii italiene „aulice" şi totodată afirma necesitatea genurilor de penetraţie larg naţională, cum era romanul. În contextul acestor preocupări se impunea şi ideea că Italia are nevoie de o limbă care să corespundă structurii şi finalităţii profund populare a genului respectiv. Exagerările la care se va ajunge în teza florentinistă a lui Manzoni au ca punct de plecare această înţelegere justă a literaturii moderne şi a funcţiei ei populare ; pornind de la aceeaşi preocupare ca şi Leopardi, dar trebuind să găsească soluţia ei concretă, pentru că de aceasta depindea înfăptuirea însăşi a operei lui, a *Logodnicilor*, Manzoni avea să aleagă graiul florentin, singurul care putea să corespundă, cel puţin în parte, criteriilor de alegere valabile pentru limba acelui gen nou cu care se inaugura de fapt „literatura nouă" a Italiei. Alegerea fusese empirică, determinată de însăşi necesitatea concretă a faptului, eroarea avea să consiste în teoretizarea acestei alegeri în ridicarea ei la rangul unui adevăr independent de condiţiile variabile ale timpului.

Punctul de plecare al chestiunii limbii constă, pentru Manzoni, în însăşi definiţia pe care el o dă literaturii şi în finalitatea pe care i-o atribuie. În momentul în care scriitorul se opreşte asupra romanului, pentru că aici găseşte modalitatea de realizare completă a acelei arte pentru popor pe care o dorea, el se loveşte de dificultatea aproape de netrecut a limbii. Scrisoarea adresată lui Fauriel în 1806 (9 februarie) precede însă cu

Scanned with OKEN Scanner

mult însăşi elaborarea romanului, dovedind că Manzoni este de la început preocupat de finalitatea socială a artei; iar în momentul în care abordează romanul, genul cel mai adecvat acestei funcţiuni, este nevoit să rezolve practic chestiunea limbii. Scrisoarea către Fauriel constată diferenţele mari care există în Italia, spre deosebire de Franţa, „între limba scrisă şi cea vorbită", considerînd-o pe cea dintîi aproape ca o limbă moartă[1]. Venit nu de puţină vreme la Paris, trăind în cercul unor intelectuali înaintaţi, tînărul scriitor îşi dăduse seama îndată de avansul ideologic al ţării vecine faţă de Italia. Influenţa franceză este aşadar în cazul de faţă de primă însemnătate; comparaţia dintre situaţia lingvistică şi cultura celor două ţări şi constatarea diferenţelor care există între ele [2], în defavoarea Italiei, îl întăreşte pe Manzoni, treptat, în dorinţa de a crea o artă cu răsunet larg în masele de cititori. În aceeaşi pagină adresată lui Fauriel şi scrisă de un tînăr care, la numai douăzeci de ani, îşi formulase crezul moral în versurile pentru Carlo Imbonati, întîlnim exprimată dorinţa lui de a înfăptui, prin creaţia artistică, comunicarea cu cititorii, apropierea de ei. Scriitorul înţelegea deci arta numai în lumina acestei finalităţi sociale şi larg omeneşti pe care i-o atribuie şi, în funcţie de aceasta, simţea nevoia de a scrie în limba cea mai obişnuită, în limba comună vorbită, „egal cunoscută" şi de autor şi de cititor.

Atîta timp cît practică încă genurile tradiţionale ale liricii italiene, Manzoni reuşeşte să folosească limba literară moştenită de la predecesori fără a simţi în mod hotărît insuficienţa ei. Neconcordanţa faţă de funcţia atribuită artei îi apare doar în momentul cînd, începînd să scrie romanul, el se simte la fiecare clipă nesigur în alegerea cuvintelor, căci nu este niciodată convins că cuvîntul sau formularea la care s-a oprit sînt cunos-

---

[1] Cf. pasajul întreg din scrisoarea menţionată: „Spre nenorocirea noastră, starea Italiei împărţite în mai multe părţi, lenea şi ignoranţa aproape generale, au pus atîta distanţă între limba scrisă şi cea vorbită, încît aceasta poate fi considerată aproape ca o limbă moartă". (*Carteggio di Alessandro Manzoni*, a cura di Giovanni Sforza e Giuseppe Gallavresi, Milano, Hoepli, 1912, p. 30, cit. în B. Migliorini, *La „questione della lingua"*, ed. cit., p. 54).

[2] Cf. Claudio Baglietto, *Il problema della lingua nella storia del pensiero e della cultura del Manzoni, sino al 1836*, în „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa", fasc. I—II, 1955, p. 2.

cute publicului larg căruia i se adresează cu opera sa narativă. În căutarea unei norme care să convină scopului, el va alege florentina literară, urmînd, cum spune el însuşi, ,,uzul vorbit al florentinilor culţi". Alegerea îi era dictată de nevoia de a-şi fixa limba în cadrul unei norme, şi de a i se conforma pentru a evita primejdia creaţiilor personale care l-ar fi îndepărtat la rîndul lor de cititori. Ceea ce i se pare necesar nu este în adevăr numai adoptarea unei limbi literare care să fie uşor accesibilă publicului larg, ci totodată stabilirea criteriului precis pentru definirea acestei limbi. Manzoni justifică purismul lui Bembo şi acela al modernilor considerîndu-l consecinţa aceleiaşi căutări a unei norme lingvistice : ,,nevoia unei anumite fixităţi" explică teoria şi practica purismului în Italia, iar adoptarea lui îi dă scriitorului certitudinea necesară în scris, chiar dacă aceasta are urmări negative pentru însuşi acel scriitor. Purismul a dat cu adevărat o normă scrisului, şi ca atare a folosit la epoca lui, şi a fost, în condiţiile respective ale Italiei, soluţia cea mai adecvată momentului : greşită a fost, nu adoptarea lui la începutul secolului al XVI-lea, ci păstrarea şi ridicarea lui la rangul unui adevăr absolut, în momentul cînd se creau condiţiile pentru o altă rezolvare a problemei normei lingvistice. În cazul lui Manzoni, situaţia este aceeaşi şi greşeala se repetă : alegerea uzului vorbit florentin era o soluţie corespunzătoare pînă la un punct condiţiilor Italiei la 1827 ; dar ea devenea o eroare atunci cînd era ridicată la rang de teorie şi susţinută ca atare după 1860. Scrierile teoretice ale lui Manzoni, elaborate din însărcinare oficială, curînd după înfăptuirea Unităţii, nu mai sînt conforme realităţii politice noi care se înfăptuise prin formarea statului naţional şi ca atare ele au şi fost dezminţite de practica scriitorilor aproape o dată cu elaborarea şi apariţia lor.

Scriitor preocupat de eficacitatea morală şi umană a artei lui, Manzoni nu este însă singurul care ,, a transformat ceea ce pînă atunci fusese o dispută de literaţi, într-o problemă de ordin public, privind întreaga naţiune italiană" [1]. Problema limbii fusese, în repetate rînduri, pentru cei care o discutau, o problemă de cultură şi de etapă în istoria patriei lor ; noutatea, în cazul lui Manzoni, şi de aci soluţia pe care o alege, constă

[1] B. Migliorini, *Conversazioni sulla lingua*, Firenze, Le Monnier, 1956, p. 34.

Scanned with OKEN Scanner

în faptul că el este singurul care își pune în aplicare teoria, în propria lui creație literară, pentru că însăși factura și finalitatea specifică a operei pe care o scrie îl solicită să elaboreze o teorie. Dante fusese împins de motive similare numai atunci cînd, scriind *Banchetul*, avusese de ales între latină și vulgară; iar noțiunea de limbă aulică, curteană și cardinală, el o expune numai ca o teorie, fără a pretinde că limba în care scrie ar corespunde formulei indicate. În cazul lui Manzoni, constatăm însă alegerea, de către scriitor, a unui gen care prin însăși structura lui impune o altă limbă decît aceea a tradiției literare italiene. Leopardi teoretizase asupra inexistenței genurilor noi în literatura italiană, dar el însuși continuase tradiția poeziei aulice și folosise în consecință limba predecesorilor săi, chiar dacă teoretic combătuse urmele purismului și militase pentru îmbogățirea limbii.

Pentru prima dată, așadar, în cazul lui Manzoni, chestiunea limbii era rezolvată practic în acord cu „dimensiunea" ei socială; și în același timp era realizat în fapt programul de cultură pe care discuția respectivă îl implica. O dată afirmat principiul că arta se adresează păturilor largi ale populației și are nevoie, pentru aceasta, de o limbă egal înțeleasă de toți locuitorii, programul de cultură respectiv, adică adoptarea limbii vorbite, a florentinei uzuale a oamenilor culți, trebuise înfăptuit înainte chiar de a fi fost discutat. Urgența opțiunii era determinată de faptul că teoreticianul era în acest caz egal cu autorul, iar acesta era direct interesat în rezolvarea chestiunii. Absolutizarea soluției sau teoretizarea ei, o dată cu care începe eroarea scriitorului, așa-numitul florentinism manzonian, dovedește o perspectivă istorică incompletă, explicabilă în primul moment al elaborării teoriei, în 1827, dar fără justificare în momentul ulterior, cînd realitățile noi impuneau depășirea dialectului și folosirea lui doar ca nucleu principal dar nu ca material unic al limbii comune, căreia îi revenea de acum înainte funcția de limbă națională. Dar greșeala s-ar fi produs inevitabil și în 1860 dacă cel însărcinat cu elaborarea teoriei ar fi fost și de data aceasta un scriitor preocupat de problema concretă a redactării unei opere care se afla pe masa lui de lucru. Manzoni repeta în scrierile teoretice eroarea care-i oferise o rezolvare în problemele grele ale romanului său; dar ar fi

Scanned with OKEN Scanner

făcut aceeaşi greşeală chiar dacă problema i s-ar fi prezentat spre rezolvare în 1860 şi nu mai devreme; deoarece în 1860, ca şi în 1827, chiar dacă el şi-ar fi dat seama că hegemonia Florenţei a încetat şi că alegerea exclusivă a graiului florentin nu se justifică practic, el nu ar fi putut folosi în romanul său decît tot vorbirea uzuală florentină, deoarece nici un alt dialect nu era accesibil tuturor locuitorilor Peninsulei, iar o limbă literară comună alta decît cea puristă şi aulică a tradiţiei nu exista. Manzoni, obligat să rezolve problema concretă a romanului său, ar fi elaborat poate teoria justă a limbii naţionale, dar practic ar fi folosit, ca limbă naţională, tot vorbirea uzuală a florentinilor culţi.

Este limpede aşadar de ce scriitorul a putut fi combătut de un lingvist ca Ascoli. Cunoscînd istoria Italiei şi situaţia ei actuală, acesta respinge firesc florentinismul opunîndu-i, teoretic, noţiunea limbii italiene, a limbii naţionale comune; practic însă, el nu-i arăta lui Manzoni şi nu arăta scriitorilor în general care e această limbă, pentru bunul motiv că ea nu exista încă şi era ca atare o frumoasă şi ideală abstracţiune, dar numai atît.

Articolul lui Ascoli în problema limbii [1], datat 1872 (apărut în 1873) cuprindea programul revistei pe care acesta o inaugura, şi expunea ca atare cititorilor, ideile conducătoare şi tezele lui de bază. Era firesc ca în *Proemiul* unei reviste de specialitate, ca „Archivio glottologico italiano", să întîlnim, la 1872, o teză limpede antiflorentinistă; dar aceasta exprima un deziderat pentru viitor şi nu se întemeia pe o realitate lingvistică existentă. În 1872, realitatea lingvistică era diviziunea dialectală a Peninsulei; limba vorbită era de fapt o multiplicitate de dialecte, deosebirea dintre ele fiind, în ce priveşte apropierea lor de calităţile limbii literare, teoretic inexistentă. Se suprapunea acestei multiplicităţi a graiurilor o limbă literară atît vorbită cît şi scrisă şi care era limba literară formată pe baza toscanei şi purtînd urmele tuturor normelor puriste pe care diferitele etape de dezvoltare a culturii italiene i le impuseseră în cursul ultimelor secole. Variaţia în această privinţă, adică gradul mai mult sau mai puţin literar al acestei limbi comune, care era limba de cultură a şcolii şi a universităţii, a presei şi a

[1] G. I. Ascoli, *Proemio*, în „Archivio Glottologico Italiano", vol. I, 1873, p. V–XLI.

Scanned with OKEN Scanner

adminiştraţiei statului naţional, era la rîndul ei o chestiune de stil, şi ca atare depindea de genul literar, de finalitatea generală a operei sau de aceea particulară a stilului folosit. Limba literară comună devenea o limbă naţională prin funcţia ei, dar continua să fie, prin conţinutul sau baza ei lingvistică, florentina uzuală a oamenilor culţi. Adaosul de arhaisme, consecinţă a ultimei etape puriste, dispărea pe măsură ce cultura italiană se înnoia, şi verismul folosea, puţin după 1870, aceeaşi florentină uzuală pe care Manzoni o folosise în romanul lui.

Ascoli avea totuşi dreptate împotriva lui Manzoni în momentul cînd respingea florentinismul, deoarece opunea acestei limbi comune a trecutului, limba comună, naţională a Italiei viitoare, chiar dacă în prezent această Italie de-abia se înfiripa, şi ca atare limba respectivă era doar o abstracţiune. Greşeala lui Ascoli a fost poate alta : aceea de a-l fi combătut pe Manzoni crezînd că această limbă naţională există deja sau că în orice caz ea va deveni foarte curînd o realitate. Greşeala lui dovedea o cunoaştere insuficientă a stărilor Italiei contemporane, ceea ce nu-i îngăduia să vadă posibilităţile de formare a limbii naţionale, sau, mai exact, să prevadă durata îndelungată a acestui proces. Tezele lui Gramsci cu privire la dezvoltarea limbii italiene literare vor lămuri contradicţia dintre Manzoni şi Ascoli, arătînd în ce măsură ideile fiecăruia dintre ei erau juste, deşi soluţiile pe care le propuneau erau în ambele cazuri neadecvate la data respectivă.

Gramsci cercetează problema limbii în lumina istoriei generale a Italiei şi a culturii ei. Folosind metoda materialismului istoric, el descoperă carenţele de dezvoltare a burgheziei italiene înainte şi după Renaştere, arătînd că aceleaşi carenţe se reflectă în istoria limbii literare italiene. Contemporan al unei faze noi de dezvoltare a Italiei, el a putut să constate că teza lui Ascoli, deşi justă teoretic, nu s-a verificat, ceea ce a făcut ca problema limbii să continue a fi o problemă deschisă în Italia. În cursul celor peste cinci decenii care trecuseră de la formarea statului naţional, limba populară vorbită continuase să fie fărîmiţată în varietatea dialectelor regionale, iar limba literară, învăţată în şcoli, nu dobîndise difuziunea necesară pentru a înlătura dialectele şi a se impune ca limbă naţională în toate straturile populaţiei. Perspectivele indicate de Ascoli

Scanned with OKEN Scanner

se realizau în sensul că limba literară își lărgise baza dialectală dincolo de toscană, și în adevăr se putea vorbi, în această etapă, dintre cele două războaie mondiale, de o acțiune lingvistică tot mai insistentă a Romei. Fiind capitala statului național, ea reprezenta o pondere nouă, în stare să țină în cumpănă aportul florentin, cu tendința de a-l întrece la un moment dat sau de a-și impune tot mai puternic propria prezență. Acest proces de formare a limbii naționale atingea însă numai limba literară, administrativă, a școlii, a presei și a literaturii, a emisiunilor radiofonice, a discursurilor parlamentare, a cultului bisericesc, în timp ce limba vorbită a comunicării interindividuale continua să fie dialectul, atît ca urmare a puternicelor tradiții locale, în cazul burgheziei, cît mai ales ca urmare a pătrunderii reduse a culturii în straturile populare, în cazul maselor largi ale populației. Ascoli nu putuse să prevadă această situație; el privise problema formării limbii naționale italiene în lumina procesului de formare a limbilor naționale în cazul unor țări vecine, ca Franța și Germania; în ce privește dezvoltarea lor istorică, el nu cunoștea suficient specificul dezvoltării burgheziei italiene în raport cu burghezia germană și cu atît mai mult cu cea franceză pentru a-și da seama că procesul de formare a limbii naționale avea să întîmpine în Peninsulă obstacole numeroase și puternice.

Gramsci arată specificul acestei dezvoltări a burgheziei în Italia; ca atare privește chestiunea limbii în lumina istoriei integrale, a istoriei politice și culturale, iar atît analiza situației contemporane cît și soluțiile propuse se bazează pe punctul de vedere al ideologiei marxiste. Ca atare, Gramsci consideră că formarea limbii naționale, adică asigurarea răspîndirii limbii literare pe tot cuprinsul teritoriului național și absorbirea treptată a dialectelor este o problemă care face parte din sarcinile generale ale luptei proletariatului italian; numai democratizarea consecventă a statului italian poate crea condițiile necesare pentru rezolvarea problemei limbii. Lipsită de o perioadă de formație pregătitoare, limba națională nu a putut să se constituie imediat, ca urmare a unității de stat, și procesul respectiv nici nu a fost susținut de burghezia ajunsă la putere. Burghezia progresistă dinaintea unității fusese prea puțin puternică pentru a impune o limbă literară actuală care să

Scanned with OKEN Scanner

poată deveni limba națională vorbită; o dată realizat statul național, această burghezie nu mai avea interesul de a răspîndi cultura în mase; ca atare, ea îngrădea posibilitățile de formare a limbii naționale și își păstra numai ei monopolul acestei limbi care din nou se definea drept limbă a culturii destinată a fi străină maselor populare. Gramsci, arătînd cauzele acestei situații, indicînd „gradul de popularitate" redus al limbii literare[1], introducea de fapt în cercetarea chestiunii limbii, punctul de vedere marxist și astfel problemele diverse, pe care le-am întîlnit în diferitele etape ale discuției respective, apăreau rezolvabile în cadrul rezolvării problemei largi și esențiale a dezvoltării consecvent democratice a statului italian. Trecutul, Gramsci îl explica, iar viitorului îi indica, pe baza acestei analize, drumul necesar de dezvoltare.

Discuția cu privire la „chestiunea limbii" se integrează așadar la Gramsci în tezele sale cu privire la Renaștere și Risorgiment; argumentele în favoarea limbii naționale unice se întemeiază la rîndul lor pe ideologia unei clase noi, a proletariatului; în felul acesta însemnările lui Gramsci cu privire la chestiunea limbii dovedesc semnificația și valoarea conținutului de idei cuprins în tezele și argumentația respectivă. Se arată prin aceasta încă o dată că îndelungata chestiune a limbii nu era doar o ceartă de cuvinte, întrucît ea aducea în discuție o serie de probleme a căror ascuțime a crescut pe măsura dezvoltării istorice a Italiei și a căror rezolvare s-a impus cu tot mai multă urgență.

Gramsci arată că burghezia italiană s-a format în comunele italiene și că ea s-a dezvoltat rapid în seniorii și principate, atingînd, la sfîrșitul secolului al XV-lea, prosperitatea ei cea mai mare în raport cu stadiul de dezvoltare al burgheziei franceze, considerînd că dezvoltarea acesteia ilustrează legile de dezvoltare clasice ale burgheziei. Evoluția precoce și rapidă a burgheziei italiene s-a oprit însă în momentul cînd condițiile favorabile ei au încetat de a mai exista, în primul rînd o dată cu descoperirea Americii și cu mutarea centrelor comerciale din Mediterană în Atlantic; stagnarea economică astfel survenită oprește dezvoltarea burgheziei la stadiul principatelor,

[1] E. Ia. Egerman, Вопросы лингвистики в теоретических трудах А. Грамши, în „Вопросы языкознания" 5/1954, p. 119.

şi împiedică formarea statului naţional; forţele burgheziei au rămas împărţite, ele nu s-au putut dezvolta „dincolo de limitele sferei strict municipale, adică «forţele» naţionale nu au devenit «forţă» naţională...”[1]. În consecinţă, cultura burgheză este la rîndul ei îngrădită de limitele statului municipal, iar limba se resimte în modul cel mai direct de această carenţă de dezvoltare a clasei şi a culturii respective[2]. Cultura care se dezvoltă pînă la Renaştere, ca produs al clasei în ascensiune, se scindează după această dată în raport cu ideologia pe care o serveşte, adaptîndu-se condiţiilor principalelor state absolutiste; ea este cultura unei burghezii aservite principilor sau bisericii, în timp ce, paralel şi în contradicţie cu aceasta, se dezvoltă cultura unei burghezii radicalizate care treptat începe să-şi refacă temeliile economice şi ca atare îşi manifestă ideologia progresistă în gîndirea scriitorilor neconformişti şi eretici ai secolului al XVI-lea, de la Bruno la Sarpi, şi în poezia şi critica unor adversari ai formalismului, ca Tassoni. Chestiunea limbii, arată Gramsci în cîteva din însemnările lui cele mai caracteristice în această direcţie, apare a fi nu numai strîns legată, dar determinată în însuşi conţinutul ei, de această dezvoltare particulară a burgheziei italiene, dezvoltare întreruptă şi din nou reluată pînă la constituirea statului naţional. Gramsci indică într-un mod cu totul pregnant însemnătatea politică a chestiunii limbii la începuturile ei, considerînd scrierea lui Dante asupra limbii vulgare drept „act(ul) de politică culturală naţională” al clasei în ascensiune[3]; el arată că, o dată cu afirmarea culturii noi, se pune atît problema limbii noi, în raport cu latina, limbă a culturii feudale, cît şi problema limbii comune literare şi naţionale. Urmărind dezvoltarea mai departe a „chestiunii limbii”, Gramsci o raportează constant la istoria societăţii şi la etapele de formare a naţiunii şi a statului naţional italian[4].

Gramsci desprinde chestiunea limbii din întregul discuţiilor asupra literaturii pentru a stabili complexul împrejurărilor istorice care determină reapariţia ei în diferitele etape

---

[1] A. Gramsci, *Il Risorgimento*, Torino, Einaudi, 1949, p. 127.

[2] Idem, *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Torino, Einaudi, 1949, p. 22–23.

[3] Idem, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, Einaudi, 1952, p. 204.

[4] Cf. E. Ia. Egerman, *op. cit.*, p. 28.

Scanned with OKEN Scanner

succesive ale dezvoltării burgheziei italiene. El privește chestiunea limbii ca un aspect particular al ideologiei burgheze întrucît etapele ei corespund etapelor de dezvoltare a acesteia. În același timp, el propune rezolvarea chestiunii limbii în acord cu etapa istorică actuală și ca atare privește raporturile dintre limba națională și dialecte în funcție de raporturile dintre burghezie, de o parte, și proletariat și masele țărănești de altă parte. Punctul de vedere al cercetării și acela al argumentării este în ambele cazuri un punct de vedere istoric și ideologic ; chestiunea limbii este privită ca un fenomen particular Italiei, rezultat al dezvoltării precoce și limitate a burgheziei și al stagnării ei ulterioare : discrepanța dintre limba vorbită populară și limba literară a mers crescînd deoarece statele italiene au rămas separate, așa încît nu s-au putut forma nici statul național și nici limba națională care să absoarbă dialectele, înfăptuind astfel fuziunea necesară dintre cele două limbi, cea vorbită populară și cea literară.

Determinînd în acest fel conținutul esențial al „chestiunii limbii", rezultă, pentru Gramsci, că diferitele contexte în care ea apare sînt secundare și derivate, obiectul esențial al discuției fiind, în fiecare etapă a ei, găsirea modalității de fuziune a celor două limbi pentru a avea la îndemînă, în promovarea culturii înaintate, o limbă capabilă de penetrație socială largă. Gramsci arată limpede că punerea chestiunii limbii echivalează în cazul lui Dante cu expunerea unui program de cultură, și indicația lui metodică este valabilă, după cum am încercat să arătăm încă de la începutul acestei expuneri, în fiecare nouă etapă din lupta de afirmare a ideologiei burgheze. În același timp și ca o consecință, rezolvarea pe care el însuși o propune în etapa actuală a chestiunii limbii reprezintă, la rîndul ei, un program de politică culturală, și ea se declară deschis ca atare.

Gramsci reia, în etapa nouă a dezvoltării burgheziei italiene, problema discutată într-o etapă anterioară, de Manzoni și Ascoli ; soluțiile pe care le propune sînt acelea care se impuneau și în etapa acestora, dar pe care ei nu le-au propus pentru că nu au cunoscut în întregime nu numai cauzele dar nici sensul dezvoltării acestei chestiuni în raport cu anumite caracteristici ale procesului de formare a burgheziei și a statului național în Italia. Manzoni a crezut că discrepanța dintre limba vorbită și cea literară poate fi înlăturată alegînd ca limbă scrisă flo-

Scanned with OKEN Scanner

rentina contemporană ; el nu a ținut seama nici de locul contemporan al Florenței în raport cu celelalte centre ale Italiei, nici de procesul în curs al formării limbii naționale. La rîndul său, Ascoli, deși a ținut seama de aceste două situații, nu a avut în vedere o a treia, nu mai puțin importantă, pe care însă, pentru a o cunoaște, trebuia să cunoască legile de dezvoltare a societății și procesul necesar de involuție a burgheziei în etapa imperialismului. Ascoli considera că limba națională se va forma de aci înainte conform aceleiași dezvoltări pașnice pe care ea o avusese de-a lungul mai multor secole, în Franța sau Germania ; el nu știa că burghezia italiană avea să pășească foarte curînd în etapa imperialismului, că pînă atunci procesul de formare a limbii italiene nu se va fi implinit, iar după aceea, o dată începută etapa arătată, el nu va mai putea fi dus la capăt.

Gramsci ne face să înțelegem cauzele acestei situații complexe care a determinat continuarea „chestiunii limbii" dincolo de constituirea și de consolidarea statului național, pînă în faza lui imperialistă actuală. El arată în consecință unele din aspectele chestiunii limbii în ultimii cincizeci de ani, adică tocmai în acea perioadă în care formarea limbii naționale nu mai putea fi susținută de statul național, deoarece acesta era un stat imperialist și ca atare programul lui de cultură era implicit ostil formării limbii naționale ; căci relațiile de producție care-l caracterizează favorizează numai o minoritate a burgheziei, care în mod abuziv este identificată nu numai cu burghezia dar cu totalitatea populației țării. Gramsci amintește, în linia fenomenelor care dovedesc persistența chestiunii limbii, cazul lui D'Annunzio, dar consideră că scrisul lui, în care discrepanța dintre limba vorbită și limba literară atinge maximum de ascuțime, reprezintă „ultimul acces de boală al poporului italian"[1]. În același sens el arată larga răspîndire a dialectului ca limbă vorbită, observînd că în Italia există o pluralitate de limbi populare[2], întrucît fiecare dialect îndeplinește, pe teritoriul provinciei respective, funcția unei limbi naționale comune ; în fine, indică, în raport cu situația contemporană, liniile unui program de politică culturală a cărui îndeplinire se arată

[1] A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, Einaudi, 1952, p. 61.
[2] Idem, *ibidem*, p. 138.

Scanned with OKEN Scanner

a fi dependentă de însăşi modificarea structurii interne a statului naţional italian în sensul unei accentuate democratizări a lui.

Întrucît Gramsci, prin înseşi condiţiile în care scrie, nu putea să se refere decît la necesitatea şi oportunitatea unei democratizări a statului burghez, fără a se referi la instaurarea unor relaţii de producţie noi, punînd aşadar problema limbii numai în cadrul statului burghez progresist, soluţiile pe care le propune sînt acelea care în Franţa, spre pildă, s-au produs de la sine [1], în cadrul formării fireşti a limbii naţionale pe măsura maturizării treptate a burgheziei naţionale. Gramsci vorbeşte, de pildă, de necesitatea întăririi disciplinei gramaticale, referindu-se polemic la situaţia gravă creată în timpul fascismului prin reforma Gentile [2]. Fenomenul reprezentase în acel moment o consecinţă, pe plan de limbă, a tendinţelor idealiste şi decadente în filozofie şi literatură; în condiţiile statului naţional, favorabile consolidării limbii naţionale, procesul respectiv se vedea deci îngrădit şi oprit în efectuarea lui de prezenţa unor condiţii care se iviseră foarte curînd, dat fiind că trecerea de la momentul progresist al unităţii naţionale, la etapa imperialistă şi la respectiva ideologie decadentă fusese, în cazul Italiei, de foarte scurtă durată, depăşind doar cu puţin întinderea unui sfert de veac. Astfel reforma Gentile surprindea limba naţională într-un stadiu imperfect, cînd disciplina gramaticală i-ar fi fost mai mult decît oricînd necesară tocmai pentru fixarea normelor comune şi pentru răspîndirea limbii corecte pe plan naţional.

Arătînd necesitatea de a se reveni asupra reformei respective şi de a se întreprinde o muncă susţinută pentru stabilirea normelor gramaticale care vor asigura bazele limbii comune literare şi naţionale, Gramsci indica rolul ce revine statului şi intelectualilor în cultivarea limbii pentru asigurarea progresului ei. Programul lui presupunea evident înlăturarea dictaturii fasciste deoarece cerea în primul rînd realizarea acelor condiţii şi raporturi de producţie care să facă posibilă răspîndirea largă

[1] Cf. Pentru situaţia diferită a limbii naţionale în Franţa şi în Italia, cf. A. Gramsci, *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, ed. cit., p. 130.
[2] Cf. A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, ed. cit., p. 203—204.

Scanned with OKEN Scanner

a culturii în masele populare pentru ca, o dată cu pătrunderea învățămîntului, limba literară, ajungînd în colțurile diferite și cele mai îndepărtate ale țării, să absoarbă în ea dialectele, obținîndu-se acea nivelare lingvistică care este baza limbii naționale. Acest proces de nivelare lingvistică era în curs, dar el era lent și discontinuu. Maselor populare le lipsea baza comună a învățămîntului prin care ar fi putut să-și însușească aceeași limbă literară, după cum le lipseau căile organizate de însușire a limbii comune precum și prilejurile de viață zilnică prin care procesul respectiv ar fi fost favorizat și grăbit. Nivelul scăzut de viață al populației nu permitea o circulație frecventă în cuprinsul Peninsulei, ceea ce favoriza păstrarea graiurilor locale neamestecate. Contactele dintre masele populare din părțile diferite ale Peninsulei se lărgiseră oarecum în cursul primului război mondial, iar unele aspecte din administrația statului burghez în anii următori favorizau la rîndul lor aceste contacte, dar în mod neorganizat. În fine, se adăuga la aceasta rolul presei și în special al radioului, cărora Gramsci le recunoaște un rol de frunte ca centre de iradiație a limbii comune[1]. Cu toate acestea, căile organizate de răspîndire a acesteia erau cu totul reduse, învățămîntul obligatoriu nefiind asigurat în toate satele Italiei și procesul de nivelare lingvistică nefiind susținut decît formal de autoritățile statului. Cunoscînd această situație, Gramsci arăta care poate și care trebuie să fie calea efectivă și organizată de susținere a procesului în curs, în vederea grăbirii și încheierii lui; fără a spune că acest program de răspîndire a limbii literare pe calea învățămîntului implica o restaurare și o desăvîrșire a guvernării democratice în stat, Gramsci vorbește de „organizarea culturii" și de rolul care revine intelectualilor în această direcție. Programul său, privind cultivarea limbii literare prin școală și prin difuziunea orală și scrisă, readucea în actualitate alte etape din istoria „chestiunii limbii" și dovedea actualitatea ei și la această dată avansată de existență a statului național. Ca atare, Gramsci arăta carența statului burghez imperialist în asigurarea formării limbii naționale și indica astfel că numai în faza lui de început, statul burghez își îndeplinește funcția respectivă; în fine el

[1] Cf. A. Gramsci, *op. cit.*, p. 200.

Scanned with OKEN Scanner

lăsa să se deducă pentru prezent necesitatea unei radicale democratizări a statului italian, aşa încît să se creeze condiţiile cerute pentru constituirea limbii literare naţionale.

★

La capătul acestei expuneri, concluziile nu se impun a fi decît amintite, deoarece ele au fost formulate de-a lungul capitolelor. „Chestiunea limbii" s-a pus pentru prima oară în opera unui poet, a lui Dante, şi ea apare, în vremurile noastre, în opera unui gînditor politic şi revoluţionar, a lui Gramsci. Ea apare în contexte diferite, de teorie poetică, de critică literară, de educaţie, de tratat politic şi de cercetare istorică asupra culturii; dar punînd în lumină carenţele limbii literare sau necesitatea limbii comune, ea cuprinde întotdeauna un program de cultură şi manifestă ca atare un conţinut ideologic de clasă. Pentru prima oară, o dată cu Gramsci, chestiunea limbii este integrată deschis în ideologia şi acţiunea politică; programul de cultură pe care scriitorul îl prevede şi care cuprinde ideea unei intervenţii active în dirijarea procesului de formare a limbii naţionale [1] — considerînd, spre pildă, gramatica normativă drept un „act politic"[2]— , reflectă limpede conţinutul unui anumit program politic. În momentul cînd cursul istoriei trebuie să fie condus şi grăbit prin acţiunea unui partid politic, în speţă a partidului clasei muncitoare, acesta include cu necesitate în programul lui de cultură şi problema limbii. Pentru prima oară aşadar, cel care discuta problema era unul şi acelaşi cu cel care putea dispune de mijloacele de rezolvare a ei.

Drumul indicat de Gramsci pentru încheierea discuţiilor legate de „chestiunea limbii" confirmă caracterul ideologic-politic al conţinutului acestei „chestiuni" în toate etapele ei, justificînd însăşi metoda de prezentare a problemelor în lucrarea de faţă.

[1] A. Gramsci, *op. cit.*, p. 200—201.
[2] Idem, *ibidem*, p. 202.

Scanned with OKEN Scanner

SUMAR

	Pag.
Introducere	5
Capitolul I Dante şi „chestiunea limbii"	13
Capitolul II „Chestiunea limbii" în cultura umanistă	31
Capitolul III Argumentul estetic şi cel politic în discuţiile despre limbă, de la Lorenzo Magnificul la Machiavelli . . .	57
Capitolul IV Bembo şi Castiglione: „chestiunea limbii" şi poetica Renaşterii	77
Capitolul V Ideea progresului în „chestiunea limbii"	89
Capitolul VI „Chestiunea limbii" şi problema naţională	113

Scanned with OKEN Scanner

Redactor responsabil: VERONICA GANĂ
Tehnoredactor: ELENA PREDA

Dat la cules 16.08.1962. Bun de tipar 29.11.1962. Apărut 1962. Tiraj 1600 ex. Hîrtie semivelină de 63 g/m² 16/610×860. Coli editoriale 8,15 Coli de tipar 9. A 0 702/1962. C.Z. pentru bibliotecile mari 45.085.3(09) C.Z. pentru bibliotecile mici 45—0(09).

Întreprinderea Poligrafică Nr. 2, str. Brezoianu 23—25 București, R.P.R., comanda nr. 3663

Scanned with OKEN Scanner